

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**BENGAL BÖLGESİNDEKİ İNGİLİZ KARŞITI HAREKETLER: HİLÂFET HAREKETİ
ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

FOYSAL ALAM

İSTANBUL, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**BENGAL BÖLGESİNDEKİ İNGİLİZ KARŞITI HAREKETLER: HİLÂFET HAREKETİ
ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

FOYSAL ALAM

Danışman: DOÇ. DR. FATİMATÜZ ZEHRA KAMACI PEKGEÇGİL

İSTANBUL, 2023

ÖZET

BENGAL BÖLGESİNDEKİ İNGİLİZ KARŞITI HAREKETLER: HİLÂFET HAREKETİ ÖRNEĞİ

1757’de Plassey Savaşı’nda İngilizlere karşı Müslümanların yenilgiye uğramasıyla Bengal bölgesinde 550 yıllık Müslüman hakimiyeti sona ermiş ve 190 yıllık İngiliz sömürge dönemi başlamıştır. İngilizlerin uyguladığı sömürge politikası beraberinde İngiliz karşıtı siyasi ve dini hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesine ilham veren Hilafet Hareketi bunlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Hilafet Hareketi bir taraftan Osmanlı Devleti’nin uhdesinde bulunan hilafet müessesesinin devamını sağlamaya çalışırken diğer taraftan İngilizlere karşı bölge halkı arasında bağımsızlık anlayışının yayılması için gayret sarf etmiştir.

Tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında öncelikli olarak çalışmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi ve kaynakları üzerinde durulmuştur. Ardından Bengal bölgesinin kısa bir tanıtımı, İngiliz sömürge dönemine kadar bölgenin siyasi tarihi incelenmiştir. Birinci bölümde, Hilafet Hareketi’nin ortaya çıktığı zeminin anlaşılmasına katkı sağlaması açısından İngilizlerin Bengal bölgesinde hakimiyeti ele geçirme süreci ve buna karşılık ortaya çıkan İngiliz karşıtı hareketler kısaca anlatılmıştır. İkinci bölümde Hilafet Hareketi’nin ortaya çıkmasına sebep olan faktörler ile hareketin gelişimi ele alınmış, ayrıca Bengal liderlerinin bu hareketteki rolü ve hilafet hareketinin Bengal toplumunun üzerindeki etkisi incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hilafet Hareketi, Bengal bölgesi, Bengal Müslümanları, İngiliz sömürgeciliği, Hint alt kıtası, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

ANTI-BRITISH MOVEMENTS IN BENGAL: THE CASE OF KHILAFAT MOVEMENT

With the defeat of the Muslims against the British at the Battle of Plassey in 1757, 550 years of Muslim domination in the Bengal region ended. In this way, the 190-year British colonial period began in the Bengal region. This period is significant for the history of Bengal. During this period, the policies implemented by the British led to the emergence of some political and religious movements. The Khilafat movement was one of the significant movements for independence against the British. This movement, aimed to protect the Khilafat within the Ottoman state as well as stimulated a demand for independence among the people of the region against the British.

This thesis consists of an introduction and two chapters. In the introduction, a brief preface of the Bengal region, the region's political history until the British colonial period along with the aim of the study, purpose, method and resources used have been mentioned. The first chapter explained the process of British domination in the Bengal region and the anti-British movements. In the second chapter of this thesis, the factors that led to the emergence of the Khilafat Movement and the development of the Khilafat movement have been discussed in detail.

Keywords: Khilafat Movement, Bengal Region, Bengal Muslims, British Colonialism, Indian Subcontinent, Ottoman Empire.

ÖNSÖZ

1757-1947 yılları arasında süregelen İngiliz sömürgesi döneminde Bengal Bölgesi'nde İngiliz karşıtı birçok dini ve siyasi hareket ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında yer alan Hilafet Hareketi'nin (1919-1924), Bengal Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesinde oldukça önemli bir yeri mevcuttur. Hareketin, Osmanlı'daki hilafet müessesesinin ve Padişah II. Abdülhamid'in savunduğu Panislamizm politikasının Bengal Bölgesi'ne etkisini ortaya koyan yönleri oldukça önemlidir. Hilafet Hareketi incelendiğinde Osmanlı'nın çöküş sürecine damgasını vuran gelişmelerden Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları boyunca Bengal Bölgesi Müslümanlarının sergilediği tutum ve davranışlar hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Hareketin ayrıca Bengal'in doğu ve batı olarak iki idari bölgeye ayrılması, İngiliz Doğu Hint Alt Kıtası Şirketi ile Bengal Nevvâblığının yapısı, bölgedeki Hindu-Müslüman ilişkileri, Bengal Müslümanlarının iç dinamikleri gibi bölgeyi sosyal, siyasi kültürel, dini ve ekonomik açıdan tanımayı mümkün kılan pek çok yönü bulunmaktadır. Çalışmamızda Bengal Müslümanlarının, hilafeti uhdesinde bulunduran Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak için başlattıkları Hilafet Hareketi, zamanla Hinduların Sivil İtaatsizlik Hareketi ile birleşip Pakistan'ın kurulması sürecine etki eden yönleri ile oldukça kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Dışardan bakıldığında Bengal Bölgesi'nde ortaya çıkan yerel bir bağımsızlık mücadelesi izlenimi veren Hilafet Hareketi'nin aslında, 19 ve 20. yüzyılda doğu-batı ilişkileri açısından oldukça önemli dinamikleri barındırdığı anlaşılmaktadır. Bu durum tarih yazıcılığında ihmal edilen Bengal vb. bölgelerin tarihine daha fazla ilgi gösterilmesinin gerekliliğine işaret eden yönüyle önemlidir.

Zorlu geçen çalışma sürecinde, araştırma konusunun belirlenmesinden metnin şekillenmesine kadar bütün süreç boyunca önemli katkılar sunan, destek ve yönlendirmeleriyle yanımda olan değerli danışman hocam Doç. Dr. Fatımatüz Zehra Kamacı Pekgeçgil'e teşekkürü bir borç bilirim. Araştırma sürecindeki görüşmelerimizde yol gösterici fikirlerini aktaran ve tez jürimde yer alma nezaketinde bulunan Doç. Dr. Harun Yılmaz ve Dr. Öğr. Üyesi MD. Nazmul Islam hocalarıma kıymetli eleştirileri ve katkıları dolayısıyla şükranlarımı sunarım.

Tezimi okuyarak dil bakımından tavsiye ve düzenlemelerde bulunan Nur Uddin, Emine Gündüz, Esmâ Türkmen, Ümmü Gülsüm, Hatice Ak ve Fatma Zencir'e minnettarım. Değerli tavsiyelerinden ötürü Shamsuzzam Khan, Mahmudul Hasan, Abdullah Al Mamun, Sabbir Ahmad, Muhammad Hosain ve Minhazul Abdedin'e müteşekkerim.

Bu zor süreç boyunca maddi ve manevi yardımları ile yanımda olan başta Annem Sufiya Begum ve babam Ali Hosain olmak üzere tüm aileme şükranlarımı sunuyorum. Bangladeş'in Dakka Üniversite

Kütüphanesi'nde kaynakları tarama sürecinde destek veren arkadaşlarıma, ayrıca İSAM kütüphanesi idareci ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Foysal Alam

İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu	1
Araştırmanın Amacı	1
Araştırmanın Önemi	1
Araştırmanın Yöntemi	2
Kaynak ve Modern Literatür	2
Bengal Bölgesi	6
İngiliz Sömürge Dönemine Kadar Bengal Bölgesi'nin Siyasi Tarihi	6
BİRİNCİ BÖLÜM: İNGİLİZ SÖMÜRGE DÖNEMİ	12
1. İngilizlerin Bengal Bölgesi Hakimiyetini Ele Geçirme Süreci	12
1.1 Ticârî Faaliyetler	12
1.2 Askerî Faaliyetler	15
1.2.1 Plassey (Polaşı) Savaşı (1757).....	15
1.2.2 Baksar Savaşı	17
1.3 Şirketin Divanı (Vergi Toplama Yetkisini) Kazanması	18
2. Bengal Bölgesindeki İngiliz Karşıtı Hareketler	18
2.1 Fakir-Şonnaşı Hareketi.....	18
2.2 Titumir Hareketi	21
2.3 Ferâiziyye Hareketi	23

2.4 Sipahi Ayaklanması/Bağımsızlık Savaşı	25
2.5 Çivit İsyanı/ Çiftçi İsyanı	28
İKİNCİ BÖLÜM: HİLAFET HAREKETİ.....	30
1. Hilafet Hareketinin Ortaya Çıkmasına Sebep Olan Faktörler	30
1.1 Panislamizm	30
1.2 Bengal Bölgesi'nin Batı ve Doğu Eyaletlerine Bölünmesi	34
1.3 Bengal Bölgesinin Yeniden Birleştirilmesi	37
1.4 Trablusgarp Savaşı	38
1.5 Balkan Savaşı	40
1.6 Birinci Dünya Savaşı.....	41
2. Hilafet Hareketinin Başlangıcı ve Bengal Bölgesinde Yayılması.....	44
2.1 Hint Alt Kıtasında Cemiyet, Komite ve Kongrelerin Teşekkül Süreci ve Hilafet Hareketi ile İlgili Faaliyetleri.....	44
2.2 Merkez Hilafet Komitesinin Kurulması ve Faaliyetleri	45
2.2.1 Gandhi'nin Sivil İtaatsizlik Hareketi Önerisinin Hilafet Komitesi'nce Kabul Edilmesi.....	46
2.3 Bengal Bölgesi'nde Hilafet Komitelerinin Kurulması	46
2.4 Ulusal Hindistan Müslüman Konferansı'nın (All India Muslim Conferense) Hilafetle İlgili Faaliyetleri.....	47
2.5 Câmîâtü'l-Ulemâi'l-Hind'in (Jamiat-e-Ulama-e-Hind) Kurulması ve Hilafetle İlgili Faaliyetleri.....	48
2.6 Hindistan Müslüman Birliği'nin (All Indian Muslim League) Hilafetle İlgili Faaliyetleri.....	49
2.7 Hilafetle ilgili Delhi'deki Çeşitli Faaliyetler	49
2.8 Tutuklu Olan Müslüman Hint Liderlerin Hilafet Hareketine Katılma Süreci ve Faaliyetleri	50
2.9 Batı Bengal'de (Kalküta Merkezli) Hilafet Hareketi	51
2.10 Doğu Bengal'de (Dakka Merkezli) Hilafet Hareketi	56
2.11 Sevr Antlaşması (14 Mayıs 1920) Sonrası Hilafet Hareketi	61
2.11.1 Sivil İtaatsizlik Hareketiyle Birleştikten Sonra Hilafet Hareketi	64

2.12 İngiliz Hükümeti'nin Hilafet Hareketi ve Sivil İtaatsizlik Hareketi'ne Karşı Aldığı Tedbirler ..	66
3. Hilafet Hareketi'nin Sona Ermesi	67
DEĞERLENDİRME	69
1. Hilafet Hareketinin Alamet-i Fârikası: İlk Müslüman-Hindu Birleşik Kitlesel Hareketi Olması...	69
2. Hilafet Hareketi'nin Bağımsız Pakistan Sürecine Etkisi	69
3. Hilafet Hareketi'nin Yeni Bir Müslüman Lider Sınıfı Ortaya Çıkarması	69
SONUÇ	71
KAYNAKÇA.....	73
Ek.....	77
Bengal'in çeşitli bölgelerinde rol oynayan önemli liderler:	77

KISALTMALAR

bkz.: Bakınız

c.: Cilt

çev.: Çeviren

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed.: Editör

h.: Hicrî

Haz.: Hazırlayan

İSAM: İslâm Araştırmaları Merkezi

m. ö.: Milattan önce

ö.: Ölüm Tarihi

s.: Sayfa

v.: Volüm

vb.: ve benzeri

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Bengal Bölgesi Hint alt kıtasının en önemli bölgesidir. Bölge 1757'ye kadar yaklaşık 550 yıl boyunca Müslüman yönetimi altındaydı. İngilizler ilk olarak 1757'de Bengal Bölgesini işgal ederek Hint alt kıtasında sömürgecilik faaliyetlerine başlamışlardır. Bu süreç 1947'ye kadar devam etmiştir. Sömürge döneminde İngiliz yönetimine karşı bölgede dini ve siyasi birçok hareket ortaya çıkmıştır. İngiliz sömürgesinin son döneminde Bengal bölgesinde, Osmanlı Devleti ve hilafeti korumak amacıyla ortaya çıkan ve tüm Hint alt kıtasına yayılmış olan Hilafet Hareketi bunlardan birisidir. Bu hareket 1919'da başlayıp hilafetin kaldırıldığı 1924'te sona ermiştir. Bu araştırmanın konusu Bengal Müslüman liderlerinin önderliğinde Bengal Müslümanlarının tamamına yakının desteğini alan Hilafet Hareketi'dir. Araştırmamızda, Hilafet Hareketi'nin kendi iç dinamiklerine geçmeden önce Bengal bölgesinin kısa siyasi tarihinin yanı sıra bölgeye İngilizlerin gelişi, İngiliz sömürge döneminde ortaya çıkan hareketler ele alınmıştır. Bu araştırma konusu Hint alt kıtasında eş zamanlı olarak ortaya çıkan ve literatürde Hindistan Hilafet Hareketi olarak bilinen hareketin Bengal yönünü çalışmaktır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı öncelikli olarak Bengal bölgesinde Hilafet Hareketi'nin ortaya çıkmasına sebep olan iç dinamikleri ve hareketin Bengal Bölgesi'ndeki serüvenini tespit etmektir. Ardından hareketin kısa ve uzun vadede Bengal toplumunun şekillenmesine olan etkilerinin analizi hedeflenmiştir. Çalışma ayrıca Bengal Müslüman liderlerinin bu hareketteki rolünü ortaya koymayı ve nihayetinde Hilafet Hareketi'nin İngiliz sömürge döneminde ortaya çıkan diğer hareketlerden farkını tahlil edebilmeyi amaçlamaktadır.

Araştırmanın Önemi

Hilafet Hareketi'ni konu edinen Bengalce ve İngilizce pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların ortak özelliği hareketin hem çıkış noktası hem de en önemli etki alanı olan Bengal bölgesinin kendi iç dinamiklerini ihmal etmiş olmalarıdır. Hilafet Hareketi'ne dair Türkçe literatürde müstakil bir çalışma bulmak mümkün değildir. Mevcut birkaç çalışmada ise Bengal'de ortaya çıkan İngiliz karşıtı hareketler arasında oldukça muhtasar bir şekilde ele alınmıştır. Bu araştırmanın önemi, Hilafet Hareketi'nin Bengal bölgesindeki serüvenini müstakil olarak ele almasının yanı sıra konuyu, 20. yüzyılda Osmanlı-Bengal ilişkileri, hilafet ve panislamizmin Bengal bölgesine etkisi, İngiliz sömürgesi döneminde Bengal'in iç dinamikleri gibi konulara temas etmek suretiyle oldukça detaylı bir şekilde ele almış olmasıdır.

Araştırmanın Yöntemi

Bengal Bölgesindeki İngiliz Karşıtı Hareketlerden Hilafet Hareketi'nin ele alındığı bu yüksek lisans tezinde İSAM kütüphanesi, Marmara Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Dakka Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Dakka Üniversitesi Online Kütüphanesi literatürü taranmış ve elde edilen veriler tespit, tasnif ve değerlendirme aşamaları takip edilerek işlenmiştir. İlk aşamada Hint alt kıtası ve Bengal tarihi ile ilgili doğu-batı literatürü geniş çaplı bir taramaya tabi tutulmuştur. Ardından Hilafet Hareketi ile ilgili bilgi veren İngilizce, Bengalce ve Türkçe kaynak ve araştırmalar tespit edilmiştir. Tasnif aşamasında Hint alt kıtası ve Bengal tarihi ile okumalardan elde edilen bilgiler girişte *İngiliz Sömürge Dönemine Kadar Bengal Bölgesi'nin Siyasi Tarihi* başlığı altında I. Bölüm'de ise *İngilizlerin Bengal Bölgesi Hakimiyetini Ele Geçirme Süreci* ve *Bengal Bölgesindeki İngiliz Karşıtı Hareketler* bağlamında kronolojik olarak özetlenmiştir. Böylece Bengal bölgesi tarihi milattan öncesine uzanan en eski krallıklar, XIV. yüzyılda bölgenin Müslümanlarca ele geçirilmesi, XVII. yüzyılda başlayan İngiliz sömürge dönemi ve nihayet 20. yüzyılın başındaki bağımsızlık hareketleri şeklindeki bir kronolojik akış ile anlatılmıştır. Çalışmamızda tarihi sürecin kronolojik olarak anlatılmasının ardından Hilafet Hareketi müstakil olarak ele alınmış ve sırayla hareketin ortaya çıkmasına sebep olan faktörler, hareketin başlangıcı, güç kazanıp yayılması, bu süreçte önemli rol oynayan liderler ve hareketin sona ermesi anlatılmıştır. Değerlendirme aşamasında ise Hilafet Hareketi'ni diğer hareketlerden ayıran temel hususlar ile hareketin Bengal içinde ve dışındaki etkisine dair tespit ve analizlere yer verilmiştir.

Kaynak ve Modern Literatür

Bengal Bölgesindeki İngiliz Karşıtı Hareketler: Hilâfet Hareketi Örneği” başlıklı bu çalışmada Türkçe, İngilizce ve Bengalce literatür taranmıştır. Hilafet hareketini konu edinen en eski eser P.C. Bamford'a ait olup “Histories of the Non-Co-operation and Khilafat Movements” ismini taşımaktadır.¹ Bamford bu eseri kaleme alırken İngiliz sömürgesi altındaki Hindistan Devleti'nin iç işleri istihbarat ofisinde müdür yardımcısı olarak çalışmaktaydı. P.C Bamford'un yazdığı bu kitap, Sivil İtaatsizlik Hareketi ve Hilafet Hareketleri olarak iki ayrı bölümde ele alınmış ve her iki hareket ile ilgili kapsamlı bir açıklama ve değerlendirme sunmuştur. Bamford, eserinde Sivil İtaatsizlik Hareketi ve Hilafet Hareketi'nin ortak hedeflerini vurgulamış ve karşılıklı etkileşimine dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Yazar, bu hareketlerin köklerini, amaçlarını ve sonuçlarını inceleyerek, dönemin sosyo-politik altyapı gelişimlerinin

¹ P.C. Bamford, Histories of the Non-Co-Operation and Khilafat Movements, Government of India Press, Delhi 1925.

ve etkileşimlerinin izini sürmüştür. Hareketin Hint alt kıtasındaki milliyetçi hareketler üzerindeki etkisini ve ülkenin siyasi gidişatı üzerindeki sonuçlarını araştırmıştır. Eserdeki en önemli eksiklik ise Hilafet Hareketi'nin Bengal ayağının ihmal edilmiş olmasıdır. Eserde Hilafet Hareketi'nin Bengal'de nasıl bir seyir izlediği ve hareketin Bengalli liderleri hakkında bilgi bulmak mümkün değildir.

Hilafet Hareketi ile ilgili İngilizce literatürdeki en önemli akademik çalışmalardan birisi Dr. Muhammad Naeem Qureshi'nin 1973 yılında The University of London'a doktora çalışması olarak sunduğu "The Khilafat Movement in India, 1919-1924" isimli çalışmasıdır.² M. Naeem Qureshi, çalışmasında 19. ve 20. yüzyılda Panislamizm ve Hilafet Hareketi arasındaki bağlantıyı oldukça kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Qureshi Hilafet Hareketi'nin arka planında Panislamizm politikasının nasıl bir rol oynadığını açıklamış, İngiltere'nin Hint alt kıtası ve Osmanlı'ya yönelik politikalarını incelemiştir. Altı bölümden oluşan bu çalışmasında yazar, Hilafet Hareketi'nin tarihsel öncülleri, hareketin başlangıcı ve yayılımı, hicret, Sivil itaatsizlik Hareketi ve Hilafet Hareketi'nin düşüşü konularını ele almıştır.

1972 yılında yazılan A.C. Niemeijer'in "The Khilafat Movement in India 1919-1924" adlı kitabı Hilafet Hareketi'nin köklerini, hedeflerini ve stratejilerini araştıran bir diğer İngilizce eserdir.³ Yazar, çalışmasında Hilafet Hareketi'nin hilafeti koruma hedefinde Hintli Müslümanları birleştirmeyi ve hilafetin feshedilmesinin küresel sonuçları hakkında farkındalık yaratmayı amaçladığını ifade eder. Hilafet Hareketi tarafından üstlenilen önemli olayları ve kampanyaları, bu bağlamda Mahatma Gandhi liderliğindeki Sivil İtaatsizlik Hareketini inceler. Niemeijer, Hilafet Hareketi'nin yalnızca dini bir hareket olmadığını, aynı zamanda Hindistan'daki İngiliz sömürge yönetimine meydan okumaya çalıştığı için siyasi bir hareket olduğunu savunmuştur. "The Khilafat Movement in India 1919-1924", Hilafet Hareketi'nin Hint milliyetçiliği üzerindeki etkisinin incelenmesine çok önemli bir katkıda bulunmuştur. Ayrıca bu kitap, Hilafet Hareketi ile Hindistan'daki siyasi güçler arasındaki etkileşimi analiz etmiştir. Bu dönemde kurulan birlik ve çatışmaları ve bunların hareketin hedefleri ve sonuçları üzerindeki etkisini araştırmıştır.

Hilafet hareketi üzerine yazılan eserler arasında öne çıkan bir diğeri Gail Minault'un "The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India" (Hilafet Hareketi: Hindistan'da Dini Sembolizm ve Siyasi Seferberlik) isimli eseridir.⁴ Minault kitabında Hilafet Hareketi'nin köklerini, gelişimini ve etkilerini ele alırken öncelikli olarak hareketin Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle bağlantılı olarak ortaya çıktığını açıklar. Dini semboller ve kavramlar üzerinden birleştirici bir platform

² Muhammad Naeem Qureshi, The Khilafat Movement in India, 1919-1924, University of London, London 1973.

³ A. C. Niemeijer, The Khilafat Movement in India, 1919-1924, Springer, Netherlands 1972.

⁴ Gail Minault, The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India, Columbia University Press, New York 1982.

oluşturduğunu ve Hindistan'daki Müslümanların politik olarak harekete geçirdiğini ifade eder. Yazar, hareketin Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesine katkısını da inceler. Minult, Hilafet Hareketi'nin sadece dini bir hareket değil, aynı zamanda siyasi bir hareket olduğunu izah eder ve Hint alt kıtası siyaseti üzerindeki etkisi hakkında ayrıntılı bir açıklama sunar. Mahatma Gandhi'nin fikirlerinin hareketin liderleri üzerindeki etkisini de araştırır. Sonuç olarak, Minault'nun "The Khilafat Movement: Religious Symbolism and political mobilization in India" adlı kitabı, Hint tarihi, siyaseti ve toplumu ile ilgilenen herkesin mutlaka okuması gereken bir kitaptır.

Hilafet Hareketi ile ilgili Türkçe literatürde Azmi Özcan ve Mim Kemal Öke'nin eserleri incelenmiştir. Azmi Özcan'ın "Panislamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)" adlı kitabı araştırmamız için önemli bilgiler içermektedir.⁵ Özcan'ın eseri Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere arasındaki ilişkileri ele almak suretiyle Panislamizm akımının etkisini inceler. 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasından 1924'te hilafetin sona ermesine kadar döneme odaklanarak, Osmanlı Devleti'nin Hindistan Müslümanları üzerindeki siyasi, dini ve kültürel etkisini değerlendirir. Osmanlı Devleti ve Hindistan Müslümanları arasındaki fikir alışverişlerini, diplomatik ilişkileri ve kültürel bağları inceler. Ayrıca, Panislamizm'in Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki politikalarına nasıl yansındığını ve İngiliz sömürge yönetimiyle nasıl çatıştığını anlatır. Hint Müslümanlarının Osmanlıya karşı sadakati ve hilafet hareketi için yaptıkları Özcan'ın ele aldığı bir diğer önemli konudur. Özcan'ın eseri, Panislamizm akımının Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan Müslümanları ve İngiltere üzerindeki etkilerini anlamak isteyen araştırmacılar ve öğrenciler için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Hilafet Hareketi ile ilgili incelediğimiz bir diğer Türkçe eser ise Mim Kemal Öke'ye ait "Güney Asya Müslümanları'nın İstiklâl Davası ve Türk Millî Mücadelesi, Hilafet Hareketi (1919-1924)"dir.⁶ Öke bu eserde hareketin oluştuğu ortam ve hareketin doğuşu, gelişimi, zirvesi ve çöküşü gibi konular üzerinde durmuştur.

Yukarıda hakkında kısaca bilgi verdiğimiz İngilizce-Türkçe eserlerin tamamında Hilafet Hareketi ile ilgili bilgi bulmak mümkündür. Ancak mezkûr eserlerin hepsi hareketi genel olarak Hint alt kıtasına etkileri bağlamında ele almış, hareketin hem doğuş yeri hem de en can alıcı bölgesi olan Bengal'i ihmal etmişlerdir. Hilafet Hareketi'nin Bengal bölgesindeki durumunu ele alan tek çalışma Muhammad Abdullah'ın 'Banglay Khilafat -Oshohozog Andolon' (Bengal'de Hilafet ve Sivil itaatsizlik Hareketi) adlı

⁵ Azmi Özcan, Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914, 2. baskı., İsam Yayınları, Ankara 1997.

⁶ Mim Kemal Öke, Güney Asya Müslümanları'nın İstiklâl Davası ve Türk Millî Mücadelesi, Hilafet Hareketi (1919-1924), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988.

eseridir.⁷ Araştırmamıza hem ilham veren hem de kaynaklık eden Bengalce bu çalışmada Bengal bölgesinde gerçekleşen Hilafet Hareketi çalışmaları, hareketin Bengalli Müslüman liderleri, Bengal Cemiyetlerinin yeri ve önemi, İngiliz hükümeti tarafından hilafet aktivistlerine uygulanan işkenceler vb. konular ele alınmıştır. Hilafet Hareketi’ni Bengal özelinde ele alan tek eser olma özelliği taşıyan Abdullah’ın en büyük eksikliği ise hareketin genel olarak Hint alt kıtası, Osmanlı ve Avrupa ile bağlantılarını dikkate almamış olmasıdır. Abdullah’ın eserinde ayrıca Bengal bölgesinde Hilafet Hareketine zemin hazırlayan özel faktörlerden bahsedilmemiş ve toplum üzerine bunun nasıl bir etkisi olduğuna dair bir tartışma yapmamıştır.

⁷ Muhammad Abdullah, Banglay Khilafat -Oshozog Andolon (Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi), Bangla Academy, Dakka 1996.

Bengal Bölgesi

Bengal coğrafi olarak Güney Asya'nın kuzey doğusunda yer alan, doğal sınırlarla çevrili bir bölgedir. Kuzeyde Himalaya dağlık bölgesi, güneyde Bengal Körfezi, doğuda Aşam, Tripura (Hindistan Ülkesine ait olan iki alt eyaleti), Chottogram tepeleri, batıda Rajmahal tepeleri ve Hindistan devletinin bazı bölgeleri ile çevrilidir.⁸ Bilinen en eski tarihi, m.ö. XII. yüzyıla kadar uzanmakla birlikte bölge Bengal ismini, konuşulan dilden hareketle XIV. yüzyıldan itibaren kazanmıştır.⁹ Öncesinde ise irili ufaklı pek çok krallık tarafından yönetilmekte ve çeşitli coğrafi bölgelere ayrılmaktaydı.¹⁰ Kuzeyde Pundro ve Borendro, batıda Raro, güneyde Bongo, Somotot, Horikel ve kuzey batıda Goguro isimli küçük bölgeler mevcuttu. Çeşitli yazıtlar ve edebi metinlerden bölgede toplam on altı bölge bulunduğu anlaşılmaktadır.

Müslümanların hâkim olduğu XIV. yüzyıldan itibaren Bangla ya da Bangala olarak bilinmeye başlayan bölge, daha sonra Avrupalıların Bangla'yı Bengal olarak telaffuz etmesinden ötürü Bengal bölgesi olarak ifade edilir hale gelmiştir. Oysaki orijinalinde ve yerel halkın dilinde ifadenin doğrusu Bengal değil, Bangla ya da Bangala'dır. İngiliz sömürmesine kadar Bengal olarak bütünlüğünü koruyan bölge, 1905 yılında İngiliz sömürgesi altındayken batı ve doğu olarak ikiye ayrılmıştır. Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu bölge doğu Bengal, Hindu nüfusun çoğunlukta bölge ise Batı Bengal olarak adlandırılmıştır.¹¹ Doğu Bengal'in merkezi Dakka Batı Bengal'in merkezi ise Kalküta olarak adlandırılmıştır. Bu ayırım yalnızca altı yıl sürmüş, 1911'de bölge yeniden Bengal adı altında birleştirilmiştir. 1947'de İngilizler, terk etmeden önce bölgede Hindistan ve Pakistan adıyla iki yeni devlet kuruldu. Hinduların yaşadığı Batı Bengal Hindistan topraklarına, Müslümanların yaşadığı Doğu Bengal ise Pakistan sınırlarına dahil edildi. Böylece doğu Bengal doğu Pakistan, geri kalan bölge ise Batı Pakistan olarak anılmaya başlandı. Doğu Pakistan ile Batı Pakistan arasındaki çatışmalar neticesinde nihayet 1971'de doğu Pakistan Bangladeş adıyla bağımsız bir ülke olarak dünya siyasetindeki yerini aldı. Bangladeş geliştirmekte olan ve hızlı büyüyen ülkeler arasındadır. Yüz ölçümü 147,570 km² ve nüfusu yaklaşık 180 milyondur. Nüfusun çoğunluğu Müslümandır.

İngiliz Sömürge Dönemine Kadar Bengal Bölgesi'nin Siyasi Tarihi

Kadim Bengal bölgesi müslümanların iktidara geldiği XIII. yüzyıla kadar irili ufaklı pek çok hanedanlık tarafından yönetilmiştir. Maurya Hanedanı, Gupta Hanedanı, Pal Hanedanı, Şen Hanedanı bunlar içinde-öne çıkanlardır.

⁸ Dr. Abdul Karim, *Banglar İtihaş (Bengal'in Tarihi) 1200-1857*, Boral Prokashani, Dakka 1999, s. 09.

⁹ Gobinda Chandra Shen, *History of Bengal*, Songbad Provakar, Kalküta 1882, s. 01.

¹⁰ Khandokar Mahmudul Hasan, *Bangalir İtikotha*, Lecture Publication, Dakka 2008, s. 27.

¹¹ Muhammad Abdul Mannan, *Bangovango theke Banglades (Bengal ayrılmasından Banglades)*, Kothamela, Dakka 2007, s. 17.

Maurya İmparatorluğu, Antik Hindistan'daki en büyük imparatorluklardan biridir. Nanda İmparatorluğu'nu yıkan Chandragupta Maurya tarafından m.ö. 321 yılında kurulan ve tüm kuzey-batı Hindistan'a yayılan imparatorluğun başkenti Pataliputra'dır. Hint alt kıtası tarihinde kurulan ilk büyük imparatorluk olma özelliğine sahiptir. Chandragupta Maurya ve Bindusara, imparatorluğun sınırlarını kuzey yönünde genişletmiştir. Daha sonra Oşok, Kalinga Krallığı'nı ele geçirip hakimiyetini tüm Güney Hindistan'ı kapsayacak şekilde genişletmiştir. Her ne kadar kurucusu Chardragupta olsa da Bengal bölgesinde yayılmasını sağlayan İmparator Oşok'tur. Oşok'nın ölümünden sonra imparatorluk gerileme ve çöküş dönemine geçmiştir. Mauryan İmparatorluğu, son imparator Brihadrath'ın ölümü ile m.ö. 175 yılında sona ermiştir.¹² Maurya İmparatorluğu döneminde Budizm himaye gören bir dindi. Özellikle İmparator Oşok döneminde Budizm Bengal bölgesine yayılmıştır.

Maurya İmparatorluğu'ndan sonra bölgede hüküm süren Gupta İmparatorluğu günümüzde Hindistan, Pakistan ve Bangladeş sınırları üzerinde kurulmuştu. Gupta hanedanı tarafından 320'den 520'ye kadar yönetilen bu imparatorluğun kurucusu Sri Gupta'dır. Kuruluşundan yıkılışına toplam on altı kralın hüküm sürdüğü bu imparatorluğun en ünlü imparatoru Şomudragupta ismini taşımaktadır. Onun döneminde Gupta İmparatorluğu Güney Hindistan ve Bengal bölgesine yayılmıştır. Kuzey Bengal bu imparatorluğun önemli bir parçasıydı. Hatta Gupta imparatorluğun başkenti Pundrabardon, Kuzey Bengal'de kurulmuştu. Gupta Krallığı'nın hüküm sürdüğü dönem, Hindistan'ın Altın Çağı olarak adlandırılır. Bu dönem, bilim ve teknoloji, sanat, hukuk, edebiyat, matematik, astronomi, din ve felsefede önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Mevcut Hindu kültürü temelde bu çağın bir ürünüdür. Gupta İmparatorluğunun himayesinde bölgede Hindu dinî yayılmıştır.

Pal İmparatorluğu Hint alt kıtasında hüküm süren önemli imparatorluklardan bir diğeridir. Bengal bölgesi, bu imparatorluğun merkezini oluşturur. Gupta Hanedanlığının yıkılmasından sonra bölgede yaşanan çalkantılı süreç, 750 yılında Pal Hanedanlığı'nın kurulmasıyla son bulmuştur. Kurucusu Gopal olan bu krallık yaklaşık 400 yıl boyunca Bengal bölgesi ve Bihar üzerinde hüküm sürmüştür.¹³ Gopal tarafından kurulan bu hanedanlık, 750'den 1161'e kadar toplam on sekiz hükümdar tarafından yönetilmiştir.¹⁴ Gopal, Dharmapal ve Devpal bu imparatorluğun ilk ve önemli yöneticileridir. Darmapal ve Devpal döneminde imparatorluk yükseliş dönemini yaşamıştır. Bu dönemin Pal kralları kendilerini Kuzey Hindistan siyasetine müdahale edecek kadar güçlü görmüşlerdir. Pal döneminde en çok himaye edilen din Budizm'dir. Gopal ve

¹² Lahiri Bela, *Indigenous States of Northern India: Circa 200 B.C. to 320 A.D.*, University of Calcutta, Kalküta 1974, s. 2.

¹³ Abdul Momin Chaudhory, "Pal Hanedanı", *Banglapedia*, Asiatic Society of Bangladesh, Dakka 2011, c. 7, ss. 326-29.

¹⁴ Abdul Momin Chaudhory, "Pal Hanedanı", ss. 326-29.

halefi olan hükümdarların tamamı Budist'ti.¹⁵ Tarnath'a (1575-1674) göre, Yalnız Dharmapal, 40 yıllık yönetimi boyunca Budizm'i öğretmek için 50 eğitim merkezi kurmuştur.¹⁶

Pal İmparatorluğu'nu müteakip Bengal bölgesinde hüküm süren imparatorluk, Şen İmparatorluğudur. Şen Hanedanlığı'nın yükselişi, antik Bengal tarihinde çok önemli bir dönüm noktasıdır. Vijay Şen, Bengal Pal Hanedanlığı'nın kralı II. Mahipal döneminde Batı Bengal'de hakimiyet sağlamış ve 1098 yılında Pal Kralı Madanpal döneminde bağımsız bir hanedan geliştirmiştir. Tarihte bu hanedanlık Şen Hanedanlığı olarak bilinmektedir. Hanedanlığın ilk başkenti Batı Bengal'de yer alan Hugli il'ın Bijoypur idi. Daha sonra Doğu Bengal'deki Bikrompur bu hanedanlığın ikinci başkenti olmuştur. Hanedanlık Hindu dininin yayılmasına imkân sağladı. O sıralarda Budist topluluğu bir kargaşa içindeydi ve birçok Budist Nepal ve Tibet'e göç etmek zorunda kalmıştı. Bu nedenle mezkûr dönemde Hint alt kıtasında Budistlerin sayısının bir hayli azaldığı görülmektedir. Bugüne kadar Budistlerin sayısının Hindulardan daha az olmanın sebebi de budur.

Bengal'de müslümanların iktidara ilk gelişi 1204 yılındadır. Türk Kahraman ünvanıyla anılan Türk kökenli İhtiyârüddin Muhammed Bahtiyar Halacî, Şen hanedanı Lakshman Şen döneminde başkent olan Lakshabati'yi fethetmiştir.¹⁷ İhtiyârüddin Muhammed Bahtiyar Halacî, esasen Gûr Hanedanlığı hükümdarı Muhammed Gûrî'nin komutanlarından birisiydi. Fakat fetih sonrası İhtiyârüddin Muhammed Bahtiyar Halacî, Bengal bölgesini bağımsız bir şekilde yönetmiştir (1204).¹⁸ Lakshman Şen kendisini korumak için Bengal'in doğu kısmına kaçmıştır. Bu vesileyle Bengal'de Müslümanların hakimiyet dönemi başlamıştır. Her ne kadar müslümanlar Bengal bölgesinde ilk kez 1204 tarihinde yönetimi ele geçirseler de ilk kez ne zaman Bengal Bölgesi'ne geldiklerini tespit etmek güçtür. Bazı tarihçilere göre bu durum Hz. Peygamber dönemine kadar geri gitmektedir. Bu fikri savunanlara göre bölgede İslâmiyet'in yayılışını da Hz. Peygamber dönemi ile başlatmak gerekmektedir. İslâm'ın bölgede yayılmasında birisi ticarî diğeri askerî olmak üzere iki faktör ön plana çıkmaktadır. Arap Müslümanlar ticaret amacıyla bölgeye ayak bastıklarında İslâm'ı yayma süreci de kendiliğinden başlamıştır. Bengal Bölgesi'nde İslâm'ın yayılmasını sağlayan ikinci önemli faktör ise askerîdir. Orta Asya'dan gelen askerî birlikler sayesinde bölgede fetihler gerçekleştiren müslümanlar yönetimi ele geçirmişlerdir.¹⁹ İlk olarak Delhi'yi fetheden Müslümanlar zaman içerisinde hakimiyetlerini Bengal bölgesini de içine alacak şekilde genişletmişlerdir.

¹⁵ R. C. Mozumdar, *Bangladeşer İtihaş (Bangladeş'in Tarihi)*, Genel Printer and Publishers, Kalküta 1988, s. 34.

¹⁶ Taranath, *History of Buddhism in India*, çev. Lama Chimpa Alaka Chattapadyaya, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd., Delhi 1990, ss. 274-75.

¹⁷ Abbas Ali Khan, *Banglar Musulmander İtihaş (Bengal Müslümanların Tarihi)*, Bangladesh Islamic Centre, Dakka 1994, c. 1,2, ss. 22-23.

¹⁸ J.N. Nanda, *Bengal: The Unique State*, Concept Publishing Company, New Delhi 2005, s. 34.

¹⁹ Abbas Ali Khan, *Banglar Musulmander İtihaş (Bengal Müslümanların Tarihi)*, c. 1,2, s. 13.

Bengal bölgesinde İhtiyârüddin Muhammed Bahtiyar Halacî tarafından 1204 yılında ilk fetih gerçekleştirildikten sonra 1227 yılına kadar bağımsız toplam beş Halacî hükümdarı bölgede hüküm sürmüştür. İhtiyârüddin Muhammed Bahtiyar Halacî 1206 yılına kadar hüküm sürmüştür. Bu iki yıllık süreçte Delhi’de Gûr Hanedanlığı’nın hüküm sürdüğü görülmektedir. İhtiyârüddin Muhammed Bahtiyar Halacî, Bengal’in fethinden sonra iç hukuk ve düzeni kurmuştur. Bölgenin farklı yerlerinde Müslümanlar için cami ve medreseler kurmasına rağmen, gayrimüslimlere karşı daha ılımlı bir politika izlemiştir. Bengal Bölgesi ile ilgili yaptığı çalışmalarla tanınan Jadunath Şarkar, İhtiyârüddin Muhammed Bahtiyar Halacî hakkında şöyle demiştir:

*“O kana susamış değildi. Halkın öldürülmesini ve işkence edilmesini sevmezdi. Ülkede bir tür jagir sistemi yani bir tür feodal yönetim kurarak komutanlara belirli hak ve yetkiler vermiş ve sergilediği yönetimle memnuniyet uyandırmıştır”.*²⁰

1227 yılında Memlûk kökenli hükümdarların iş başına gelmesiyle Halacî Hanedanlığı sona ermiştir. 1281 yılına kadar Bengal hükümeti Memlûklerin elindeydi. Halacîlar ve Memlûklerin Türk kökenli olması dolayısıyla 1204’ten 1281’e kadar olan dönem Türk dönemi olarak adlandırılabilir. Halacî Hanedanlığı döneminde Delhi’den bağımsız olarak yönetilen Bengal bölgesi Memlûklerden itibaren 1341’e kadar Delhi’nin bir alt eyaleti olarak yönetilmiştir. Karauna adlı bir Türk kabilesine mensup olan Fahrettin Mübarek Şah, 1338’den 1349’a kadar Bengal’in sultanı idi. Birçok tarihçiye göre, Fahrettin Mübarek Şah, Bengal’deki ilk bağımsız Müslüman hükümdardır. 1352 yılında İlyas Şah Hanedanlığı’nın kurucusu Şemseddin İlyas Şah ilk kez bütün Bengal’in çeşitli idari birimlerini bir araya getirmiştir. Bu hanedanlığın ismi İlyas Şah Hanedanlığı, başkenti ise Sonargaon şehridir. Fahrettin Mübarek Şah döneminde, Faslı ünlü seyyah İbn Batuta, Bengal bölgesini ziyaret etmiştir (1346). İbn Batuta, kitabında Fahrettin Mübarek Şah’ı Bengal sultanı olarak tanıtmıştır.²¹

Şemseddin İlyas Şah, Bengal’in çeşitli idari birimlerini bir araya getirip Bengal adını vermiştir. Bugünkü Bengal bölgesi ifadesi ile kastedilen sınırlar kabaca Şemseddin İlyas Şah’ın yaptığı bu idari tasarruf sonrası ortaya çıkmıştır. İlyas Şah Hanedanlığı, 1352-1487 yılları arasında iki aşamada yüz yıldan fazla bu bölgeyi yönetmiştir. Arada bir süre, Hindu kralı Goneş ve torunları Bengal’i işgal edip hüküm sürmüşlerdir.²² İlyas Şah Hanedanlığı döneminde Bengal büyük bir ticaret bölgesi olmuştur. 14. ve 15. yüzyıllarda, Bengal Sultanlığı Hint alt kıtasında önemli bir diplomatik, ekonomik ve askeri güce sahip olmuştur. Bu dönemde Bengal bölgesi Çin, Mısır, Timur İmparatorluğu ve Doğu Afrika ile ilişkilerini

²⁰ Jadunath Sarkar, *The History of Bengal*, Dhaka University, Dakka 1943, s. 9.

²¹ İbn Batuta, *Travels of Ibn Batuta*, çev. İfekar Amin, Oitizya Prokashani, Dakka 2004, s. 10.

²² Dr. Abdul Karim, *Banglar İtihaş (Bengal’in Tarihi) 1200-1857*, s. 79.

geliştirmiştir. Bengal bu dönemden itibaren Avrupalıların dikkatini çekmiş ve ticaret yapılabilir en zengin bölge olarak kabul edilmiştir.

J.N Nanda'ya göre:

*‘Bengal, dokuma tezgâhının ipek ve pamukta üretilmesinin yanı sıra tahıl, tuz, meyve, likör ve şaraplar, değerli metaller ve süs eşyaları üretimi ve ihracatında da zengindi. Avrupa Bengal'i ticaretin yapıldığı en zengin ülke olarak adlandırdı.’*²³

İlyas Şah Hanedanlığı sonrası Habeşli Afrikalılar dönemi, tarihte Habeş dönemi olarak tasvir edilmektedir. Habeş dönemi 1487'den 1494'e kadar sürdü.²⁴ 1493- 1538 arasında Bengal bölgesinde hüküm süren hanedanlık Hüseyin Şah Hanedanlığı'dır. Bu dönem müslüman bir hanedanlık tarafından müslümanların ezildiği bir dönem olarak kayda geçmiştir. Hüseyin Şah, Hindu bir din adamı olan Sri Chaitanya'nın etkisi altına girerek binlerce din adamını öldürtmüş ve Paganizm'in Müslüman topluma sızmasına zemin hazırlamıştır. Hüseyin Şah Hanedanlığı'nın ardından 1576'ya kadar Bengal bölgesini Afgan hükümdarlar yönetmiştir.²⁵ Daha sonra 1576-1716 yılları arasında bölge, Bâbürlü İmparatorluğun himayesindeki valilerin idaresi altında yönetilmiştir. Bâbürlülerin ilk hükümdarı Babür, 1526'da Delhi'de Lûdî Hanedanlığının son yöneticisi olan İbrahim Lûdî'yi mağlup edip hükümet kurmuştur. Delhi'yi ele geçirmiş olmalarına karşın Bâbürlülerin Bengal'i ele geçirmek için birkaç yıl daha beklemeleri gerekmiştir. Nihayet 1576'daki Rajmahal savaşında Ekber Şah (1556-1605), Dawood Khan Karrani'yi mağlup edip Bengal'i ele geçirmiştir.²⁶ İmparator Ekber Şah, etkili bir şekilde yönetebilmek için Bengal'i on dokuz hükümete bölmüştür.²⁷ Babür İmparatorluğu döneminde Bengal eyaleti Hint alt kıtasındaki en zengin eyalet haline gelmiş,²⁸ dünyadaki müslin (İnce Kumaş) ve ipek ticaretinin merkezi olarak kabul edilmiştir.²⁹

1717-1757 yılları arasında Bengal'de bağımsız Nevvâblar dönemidir. Nevvâblar dönemi Nevvâb Murşid Kuli Han ile başlar. 1700 yılında, Delhi İmparatoru Evrengzîb (1658-1707), Nevvâb Murşid Kuli Han'ı divan yani vergi toplama memuru olarak atar. Murşid Kuli, nitelikleri ve becerileri nedeniyle kısa bir süre sonra Sûbedar makamına yükselir. Evrengzîb'in hükümdarlığı sırasında, Babür İmparatorluğu siyasi olarak organize ve güçlü olduğundan Bengal bölgesinde bir iktidar boşluğu oluşmamıştır. Evrengzîb'in 1708'de ölmesinin ardından bölgelerde isyan çıkar ve kargaşa başlar.³⁰ Sonunda Nevvâb Murşid Kuli Han, 1717'de Bengal, Bihar ve Orissa'da kendini bağımsız Nevvâb ilan etmiştir. İktidarı boyunca Bâbürlülere

²³ J.N. Nanda, *Bengal: The Unique State*, Concept Publishing Company, Delhi 2005, s. 10.

²⁴ Dr. Abdul Karim, *Banglar İtihaş (Bengal'in Tarihi) 1200-1857*, ss. 92-93.

²⁵ Y. Hikmet Buyur, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, c. 3, s. 53.

²⁶ Dr. Abdul Karim, *Banglar İtihaş (Bengal'in Tarihi) 1200-1857*, s. 142.

²⁷ Rakhal Das Bandepoddai, *Bangalir İtihaş (Bengallilerin Tarihi)*, D.J. Publication, Kalküta 1987, s. 110.

²⁸ Dr. Abdul Karim, *Banglar İtihaş (Bengal'in Tarihi) 1200-1857*, ss. 140-41.

²⁹ Salma Ahmed Farooqi, *A comprehensive History of Medieval India; Twelfth to the Mid-Eighteenth Century*, Pearson, New Delhi 2011, s. 139.

³⁰ Klaus Berndt, *National Geographic Visual History of the World*, National Geographic Society, U.S 2005, ss. 318-20.

vergi ödese de bölgeyi tek başına dışa bağımlı olmadan yönetmiştir. Murşid Kuli Han, Şuja Uddin, Sorofraj Han, Alivardi Han ve Sirâcüddevle olmak üzere toplam beş Nevvâbın ardından Bengal'deki bağımsız Nevvâbların sonu gelir. Bu aynı zamanda bölgenin bağımsızlığının sonu anlamına gelmektedir. Çünkü Bengal bölgesinin genelinde ticaret gönderileri oluşturmak için gelen İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, sürecin sonunda bölgedeki en büyük askeri güç olarak ortaya çıkıp 1757'de Plassey Savaşı'nda son bağımsız Bengal Nevvâbı olan Sirâcüddevle'yi yenilgiye uğratıp İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin egemenliğini ilan etmiştir. Bu yenilgide Sirâcüddevle'nin komutanı Mir Cafer'in İngilizleri desteklemesinin rolü büyüktür.³¹ Böylece bölgede Müslümanların hakimiyeti sona ermiştir.

³¹ Sonraki bölümde Plassey Savaşın'dan bahsedilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM: İNGİLİZ SÖMÜRGE DÖNEMİ

1. İngilizlerin Bengal Bölgesi Hakimiyetini Ele Geçirme Süreci

1.1 Ticârî Faaliyetler

Müslümanların hâkim olduğu dönemde Hint alt kıtası ekonomik açıdan oldukça zengindi. Aynı zamanda baharat, pirinç ve Hint tipi müslinden ötürü ticaret için uygun bir ortama sahipti. Böylece 14-15. yüzyıldan itibaren Avrupalılar bölgeye ticaret amacıyla gelmeye başladı. 1453 yılında Türkler İstanbul’u fethettikten sonra Arap ve Asya bölgeleri ile Avrupa arasındaki kara ticareti kesintiye uğradı. Bunun doğal bir sonucu olarak Portekizlilerin ve Fransızların ardından İngilizler de Hint alt kıtasına gelmeye başladı. 1600 yılında başta Hint alt kıtası olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Asya’da ticaret yapmak amacıyla İngiliz bir grup tüccar “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’ni” (English East India Company) kurdu. Aynı yılın Eylül ayında, Kraliçe I. Elizabeth (ö. 1603), İngilizlere Ümit Burnu’nu aşarak doğu bölgelerinde ticaret yapmak için bir Ticaret Sertifika’sı verdi. Bu belgede şirketin tam adı “The Government and Company of Marchants of London Trading into the East Indies”³² olarak geçmektedir. Böylece İngilizler, Banten, Maluku Adaları, Maloy Adaları ve Hint alt kıtasında ticari faaliyetlere başlamışlardır. Her ne kadar İngilizlerin hedefi bütün Doğu ve Güneydoğu Asya’da ticari faaliyetlerde bulunmak olsa da diğer Avrupalı tüccarların engellemesi nedeniyle sadece Hint alt kıtasında ticaret yapabilmişlerdir.

Hint alt kıtasında Portekizliler ticarete İngilizlerden önce başlamışlardır. İngilizler bölgeye ayak bastığında Portekizlilerle aralarında zaman zaman çatışmalar yaşanmıştır. 1608 yılında İngiltere Kralı James (1603- 1625), elçisi William Hawkins aracılığıyla Bâbürlülere bir mektup gönderdi. Kral mektubunda Bâbürlülerden İngiliz tüccarlara bazı avantajlar sağlamasını talep ediyordu. Fakat Portekizlilerin muhalefeti nedeniyle Hawkins hiçbir avantaj elde edemedi. Ancak daha sonra, bir diğer diplomat Sir Thomas Roo’nun (ö. 1644) çabaları sayesinde Bâbür İmparatoru Cihangir (1605-1627), İngilizlere ticari avantaj sağlayan bir ferman yayınladı. Bu fermana göre;

- İngiliz tüccarlar istedikleri limanda bağımsız olarak ev kiralayabilecekler.
- İngiliz Şirketi’nin çalışanları hukukî açıdan özerk sayılacak ve kendi yargıçları tarafından İngiliz hukuk kurallarına göre yargılanacaklar.
- İngilizler Portekizliler tarafından saldırıya uğrarsa Bâbür hâkimiyetindeki Guçrât bölgesi valisi onlara silahla yardım edecektir.³³

³² P. Thankappan Nair, *British Begining in Bengal (1600-1660)*, Punthi Pustak, Kalküta 1991, s. 1.

³³ A K M Shahneyaz, *Varot Upomohadesher İtihaş (Hint Altıktasının Tarihi)*, Protik, Dakka 2007, s. 12,13.

Bu ferman sayesinde İngiliz Şirketi ilk olarak 1613 yılında Hint alt kıtasının Batı kıyısı limanı Surat'ta bir ticaret noktası (Kuthi) kurmuştur. İngilizler 1650 yılında Batı Bengal bölgesinde yer alan Hugli'ye gelip bir ticaret noktası (Kuthi) daha kurma kararı almıştır.³⁴ 1651 yılında Hugli'de bir ticaret noktası kurulmuştur. Bu durum, Bengal bölgesinde İngiliz sömürge yönetimin kurulmasında bir dönüm noktası olarak değerlendirilir.³⁵ Aynı yıl Bengal Sûbedarı³⁶ Şah Sooja (1639-60), şirketin hükümete yılda üç bin taka³⁷ gelir (Revenue) vermesi karşılığında vergiden muaf olarak Bengal bölgesinde serbestçe ticaret yapma hakkı vermiştir.³⁸

Serbest ticaret fırsatları ile şirket işlerini hızla büyötmeye başlar. 1649-1689 yılları arasında İngiliz şirketi ticari faaliyetlerini oldukça arttırmış durumdadır. Bu dönem içerisinde şirket, Kâsım Bazar (1658), Patna (1658), Dakka (1668), Rajmohol, Maldoho başta olmak üzere çeşitli merkezlerde ticaret noktaları (Kuthi) kurmuştur. Elde ettikleri ticari imtiyaz ve artan temettüleri sayesinde şirketin hedefleri büyömeye devam etmektedir. İngiltere'nin yönetim biçimini krallıktan cumhuriyete geçiren Oliver Cromwell (ö. 1658), 1657 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne yeni bir ruhsat verir. Buna göre, şirket savaş ilanı, barış yapma ve yargısal çözüm dahil olmak üzere çeşitli yetkiler ve ayrıcalıklara sahip olacaktır.³⁹ Bu yetki ve ayrıcalıklar neticesinde şirketin Hint alt kıtasındaki gücü artmış ve Bâbürlü hükümdarı ile ilişkileri bozulmaya başlamıştır. 1686 yılında şirket, Doğu Bengal'deki Chottogram'da bir askeri üs kurup Hugli'ye bir saldırı başlatmıştır. Böylece Bâbürlüler ile İngiliz şirketi arasında bir savaş vuku bulmuştur. Bu savaş 1686-1689 yılları arasında devam etmiştir.⁴⁰ "Anglo-Mughal" savaş olarak bilinen bu savaş Bâbürlüler ile İngilizler arasındaki ilk savaş olma özelliğine sahiptir. Savaş sırasında Bâbür ekonomisi ciddi bir sarsıntı geçirmiştir. Neticede Babür İmparatoru Evrengzib (1658-1707) savaşı durdurmaya karar vermiştir.

İngiliz-Bâbürlü savaşından sonra İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile Babür imparatoru arasında bir barış anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre; şirket yüz elli bin taka para cezasına çarptırılacaktı. Şirket, yılda üç bin taka karşılığında bölgede vergisiz ticaret yapabilecekti. Her ne kadar anlaşma şirket aleyhine gibi gözükse de tarihçiler bunu İngilizler için diplomatik bir zafer olarak değerlendirmişlerdir.⁴¹ Anlaşma sonrasında şirket temsilcisi Job Charnock (1686-93), Babür İmparatoru Evrengzib'den izin alıp Hugli'deki şirket noktasının yirmi yedi mil güneyinde Şutanuti'de bir ticaret noktası daha kurmayı başarmıştır. Şirket,

³⁴ Wiliam Wilson Hunter, *A History of British India*, Longsmans Green and Co., Newyork 1966, c. 2, s. 96.

³⁵ Sirajul Isalm, *Banglar İtihaş: Upunibeşik Shashon Kathamo (Bengal'in Tarihi: Sömürge Yönetim Yapısı)*, Choyonika, Dakka 2008, s. 10.

³⁶ Babürlü hakimiyeti altında Hint alt kıtasının ayrılmış olan her bölge Sûbe olarak, Sûbe hükümdarı ise Sûbedar olarak bilinmektedir/tanımlanmaktadır.

³⁷ Taka Bangladeş'in para birimidir.

³⁸ Brijen Kishore Gupta, *Sirajuddaullah and the East India Company, 1756-1757: Background to the Foundation of British Power in India*, E. J. Brill, Leiden 1962, s. 3.

³⁹ Yasmin Ahmad, Rakhi Barman, *British Varote Rajnoitik o Şamajik Unnoyon*, Aziziya Book Dipo., Dakka 2005, s. 21.

⁴⁰ M. Abdur Rahim ve diğerler, *Bangladeşer İtihaş (Bangladeş'in Tarihi)*, Nowroj Kitabistan, Dakka 2003, s. 341.

⁴¹ Brijen Kishore Gupta, *Sirajuddaullah and the East India Company, 1756-1757*, s. 5.

1690 yılında Şutanuti'de ticaret noktası kurulmasının ardından bölgeyi etki altına almaya başlar. Bu durum halkta hoşnutsuzluğa sebep olur, bölgede huzur bozulur. Bu durumun bir sonucu olarak İngiliz tüccarlar, meşru müdâfaa hakkı olarak Sûbedar İbrahim Han'a (1689-97) yaptıkları başvuruda bölgede kale inşâ talebinde bulunurlar. Sûbedar İbrahim Han (isteklerini kabul eder ve böylece şirket, 1696 yılında Şutanuti yerleşiminde, o zamanki İngiliz Kralı Fort William adına bir kale inşa eder. Böylece şirketin bölgeye hâkim olma sürecinde önemli bir adım daha atılmış olur.

Fort William Kalesi'nin inşasından iki yıl sonra İngiliz Doğu Hindistan şirketi, Sûbedar Azîmüşşân'a (1697-1704) on altı bin taka ödeyip üç köyün yani Şutanuti, Kalküta ve Gobindopur'un mülkiyetini talep etmiştir.⁴² 1698 yılında Sûbedar Azîmüşşân, yıllık 1194 taka yatırma koşuluyla bahsedilen üç köyün tapusunu şirkete verir. Şirket, bu üç köyde kale inşa etme izni de almıştır. Bu üç köyün mülkiyetinin İngilizlere geçmesi, Hint alt kıtasında İngiliz egemenliğinin kurulmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Bu sayede şirket egemenliğinin tohumları Bengal bölgesinde ekilmiş olur. Başlangıçta üç köyün mülkiyetinin ele geçirilmesiyle başlayan süreç İngiliz nüfuzunun yayılmasıyla kısa sürede tüm bölgenin hâkimiyetinin İngilizlere geçmesiyle sonuçlanmıştır.⁴³ Böylece İngiliz Doğu Hindistan Şirketi sadece yabancı bir tüccar grubu değil, aynı zamanda ülkenin yönetici sınıfının da bir parçası haline gelmiştir.

Şutanuti, Kalküta ve Gobindopur köylerinin ele geçirilmesinin ardından İngiliz Doğu Hindistan şirketi, Bengal bölgesindeki hâkimiyetini güçlendiren bir önemli adım daha atar. Bâbü İmaratoru Evrengnizib'in ölümünden sonra başlayan taht kavgalarının yarattığı kaos ortamından istifade eden şirket, 1713'te tahta geçen yeni Bâbü İmparatoru Ferruhsiyer'e (1713-1719) çeşitli teklifler sunarak yeni ayrıcalıklar kazanmayı başarmıştır. Buna göre 1715 yılında şirket, Ferruhsiyer'e bir temsilci göndererek 30000 pound karşılığında Bengal bölgesinde yürüteceği ticarî faaliyetlerde bazı imtiyâzlar talep eder. Teklif edilen yüksek ücret karşılığında Ferruhsiyer, 1717 yılında şirkete birçok yeni ayrıcalık ve hak veren bir kararname yayınlar.⁴⁴ Bu kararnameye göre;

- ✓ Şirket, yıllık üç bin taka gelir karşılığında bölgede serbestçe ticaret yapacak.
- ✓ Eğer şirketin malları çalınırsa devlet bunları iade edecek veya eşdeğer tazminat ödeyecek.
- ✓ Şirketin malları, fabrika müdürünün imzasını taşıyan belge gösterildiği takdirde mahallî idare tarafından kontrol edilemeyecek.
- ✓ Şirkete, Murshidabad Darphanesi'nde kendi madeni paralarını basma hakkı verilecek.
- ✓ Sûbedar, Kalküta çevresindeki 38 köyün daha mülkiyet sertifikası şirkete verecek.
- ✓ Şirket, şirket çalışanlarını kovuşturma hakkına sahip olacaktır.

⁴² Brijen Kishore Gupta, *Sirajuddaullah and the East India Company, 1756-1757*, s. 6.

⁴³ Walter Kelly Firminger, *Historical Introduction to the Bengal Portion of the Fifth Report*, Maitre, Kalküta 1962, s. 78.

⁴⁴ Sukumar Bhattacharya, *The East India Company The Economy of Bengal; From 1704-1740*, Firma K. L. Mukhopadhyay, Kalküta 1969, ss. 10-69.

1717 yılında yayınlanmış olan bu kararname, şirketin Hint alt kıtasında hâkim olma sürecini oldukça hızlandırmıştır. Yukarıda maddeleri zikredilen Ferruhsiyer (1713-1719) fermanıyla, ülkenin egemenliğinin kısmen satıldığı söylenebilir.⁴⁵ Ticari açıdan önemli pek çok imtiyaza ilaveten, 38 köyün mülkiyetinin bir anda İngiliz şirketine verilmiş olması Bâbürlülerin Bengal bölgesindeki hâkimiyetini yitirmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Buna karşılık İngilizler, bu fermanla kazandıkları ayrıcalıklar sayesinde sadece bölgedeki ticarî faaliyetlerini geliştirmekle kalmamış, bu faaliyetlerden elde ettikleri maddi kazanç sayesinde siyasi ve askerî açıdan da güç ve nüfuz kazanmışlardır. Hint alt kıtasındaki Babür imparatorları arasında süregelen taht kavgaları, bunun sonucunda ortaya çıkan yönetim zafiyeti ve siyasi karmaşa, İngiliz sömürgeciliğinin yolunu açmıştır. Bâbürlülerin siyasi öngörüsüzlüğü nedeniyle, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi bir tüccar grubundan siyasi bir güce dönüşmüştür. Sürecin sonunda İngiliz Doğu Hindistan Şirketi başta Bengal bölgesi olmak üzere Hint alt kıtasının tamamında iktidarı ele geçirip 1947'ye kadar yaklaşık 190 yıl boyunca Hint alt kıtasını yönetmiştir.

1.2 Askerî Faaliyetler

1.2.1 Plassey (Polaşi) Savaşı (1757)

Bâbü İmparatorluğunun yaklaşık iki asır boyunca hüküm süren Bengal Sûbesi'nde, 1727 yılında Nevvâb Şücâüddevle döneminden itibaren taht kavgaları görülür. 1756 yılında Alivardi Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan Nevvâb Sirâcüddevle döneminde, taht kavgası daha da büyümüştür.⁴⁶ Bağımsızlığına düşkün olan Sirâcüddevle, seleflerinden farklı olarak bölgedeki İngiliz yetkisini kabul etmemiştir. Hatta 16 Haziran 1756 tarihinde Kalküta'yı İngiliz şirketten geri alır. Fakat çeşitli diplomatik zorunluluklar nedeniyle 2 Ocak 1757 tarihinde imzaladığı Alinagar Antlaşması gereği Kalküta'yı İngilizlere bırakmak zorunda kalır. Antlaşma maddeleri aşağıdaki gibidir:

- 1717 Ferruhsiyer fermanına göre Kalküta'nın çevresindeki 38 köy şirkete devredilecektir.
- Bengal Nevvâblığı şirketin malları üzerinde kontrol hakkına sahip değildir.
- Şirketin ticari faaliyetlerinden vergi alınmayacaktır.
- Kalküta'da kale inşası ve darphane yapımına müdahale edilmeyecektir.
- Bengal Nevvâbı Sirâcüddevle, Kalküta'yı geri aldığı için şirkete tazminat ödeyecektir.

Maddeleri dikkatlice incelendiğinde Alinagar Antlaşması'nın İngiliz Doğu Hindistan şirketinin Bengal bölgesine hâkim olma sürecinde bir dönüm noktası olduğu görülür. Çünkü antlaşmanın ardından Sirâcüddevle, bir yandan saray komplocularının, diğer yandan İngiliz şirketinin muhalefetiyle karşı karşıya

⁴⁵ Sirajul Isalm, *Bengal'in Tarihi: Sömürge Yönetim Yapısı*, s. 13.

⁴⁶ Brijen Kishore Gupta, *Sirajuddaullah and the East India Company, 1756-1757*, s. 50.

kalmıştır. Nitekim antlaşmadan birkaç gün sonra 4 Haziran 1757 tarihinde, şirket adına William Wards ile Sirâcüddevle'nin başkomutanı Mir Cafer arasında Jagat Seth'in evinde⁴⁷ Sirâcüddevle'yi tahtadan indirmek amacıyla gizli bir anlaşma imzalanmıştır. Antlaşmanın şartları şu şekildedir:

- Taraflar Alinagar Antlaşması'na bağlı kalacaklar.
- Şirketin düşmanları sûbedarlık tarafında da düşman kabul edilecektir.
- Fransız tüccarların mal varlıklarına el konularak İngilizlere teslim edilecektir.
- Şirket, Kalküta ile güneyindeki Bengal körfezine kadar olan bölgede zemindar olacaktır.
- Hugli'de nevvâb kalesi kurulmayacaktır. Karşılığında şirket, Bengal Nevvâblığını korumak için destek verecektir.

Nevvâb Sirâcüddevle'nin başkomutanı Mir Cafer ile şirket arasındaki gizli anlaşma şirketin temelini daha da güçlendirmiştir. İngiliz şirket, Alinagar Anlaşması'na uymamakla suçlayarak Nevvâb Sirâcüddevle'ye savaş açmıştır. 23 Haziran sabahı saat sekizde, Murşidabad'ın 37 mil güneyinde, Bagirathi nehri kıyısındaki Plassey meydanında savaş başlar. Nevvâb Sirâcüddevle, aslında galip durumdayken ihanet ettiğinden habersiz olduğu başkomutanı Mir Cafer'in tavsiyesi üzerine kısa bir ateşkes ilan eder. Bu fırsattan yararlanan İngilizler hemen bir saldırı başlatır ve Sirâcüddevle'nin ordusunu mağlup eder. Yenilen Sirâcüddevle Rajmahal'a kaçarken yakalanır ve Mir Cafer 'in oğlu Mir Moron'un emriyle öldürülür. Plassey Savaşı denilen bu komplo yüzünden şirket, önce 1717 Ferruhsiyer Fermanı, ardından 1757 Alinagar Antlaşması ile elde ettiği hak ve imtiyazları garanti altına almış olur.⁴⁸ Plassey Savaşı'ndan sonra Bengal, Bihar ve Orissa'daki bağımsız Bengal Nevvâblığı dönemi sona ermiştir. Doğu Hint Şirketi bölgedeki siyasi ve askerî hâkimiyetini güçlendirmiştir. Plassey Savaşı'ndan önce bölgede elde edecekleri ticarî imtiyazlar Bengal nevvâblarının iki dudağı arasında olan İngiliz şirketi, bu savaşın ardından artık, iktidarı ele geçirip nevvâblığı kimin yöneteceğine karar veren bir güç (king makers) haline gelmiştir.⁴⁹ Ekonomik alanda da bu savaş İngilizlere önemli bir katkı sağlamıştır. Öyle ki savaştan sonra şirketin İngiltere'den altın ve gümüş ithal etmesine gerek kalmamış, Bengal bölgesinden toplanan gelirler şirketin Asya kıtasındaki ticari faaliyetlerinin ana sermayesi haline gelmiştir.

Plassey Savaşı'nın ardından Nevvâb Sirâcüddevle'nin başkomutanı Mir Cafer, şirket ile arasındaki gizli anlaşmanın bir sonucu olarak nevvâblık makamına getirildi. Karşılığında da şirkete para ve özel ticaret ayrıcalıkları temin etti. Bu süreçte Mir Cafer, Çobbişporgona'nın zemindarlığını da şirkete vermek zorunda kalmıştır.⁵⁰ Böylece, İngilizler zengin olup Bengal bölgesinden başlayarak tüm Hint alt kıtasını işgal etmek

⁴⁷ Jagat Seth İngilizlerle iş birliği yapan, dönemin en zengin iş adamlardan birisiydi.

⁴⁸ Sirajul Isalm, *Bengal'in Tarihi: Sömürge Yönetim Yapısı*, s. 28.

⁴⁹ M.A. Rahim, *The Muslim Society and Politics in Bengal, A.D 1754-1947*, Dhaka University, Dakka 2011, s. 14.

⁵⁰ Ramkrishna Mukherjee, *The Rise and Fall of the East India Company*, Propular Prokashon, Bombay 1958, s. 55.

suretiyle bölgede egemenliklerini tesis ettiler.⁵¹ Mir Cafer bu süreçte kendisinden istenileni fazlasıyla yerine getirilmiş ve adeta bir kukla gibi İngilizlerin çıkarlarına hizmet eden icraatlar gerçekleştirmiştir.⁵² Buna rağmen İngilizlere yaranamamış ve şirket, bir süre sonra tüm taleplerini karşılayamadığı gerekçesiyle Mir Cafer'i görevden almaya karar vermiştir. Mir Cafer'in yerine damadı Mir Kâsım'ı nevvâblık makamına getirmeye karar veren şirket, 27 Eylül 1760 yılında Mir Kâsım ile bir anlaşma imzalamıştır. Anlaşmanın ana maddeleri şu şekildedir:

- Mir Kâsım ile şirket arasında dostluk kurulacaktır.
- Nevvâbın düşmanı şirketin de düşmanı sayılacaktır.
- Şirketin askerleri her zaman nevvâba yardım etmeye hazır olacaktır. Bordhoman, Medinipur ve Chottogram bölgelerin yetkisi ve mülkiyeti şirkete verilecektir.
- Delhi'den Bâbürlüler Bengal bölgesine saldırırsa, ikisi de buna direnecektir.

18 Ekim 1760 yılında şirketin valisi Vansittart, Mir Cafer'in başarısızlığını gerekçe göstererek Mir Kâsım'ı nevvâb yardımcısı olarak atamasını istemiştir. Teklifin reddedilmesi üzerine İngiliz şirketinin ordusu, Mir Kâsım ile birlikte Mir Cafer'in Mürşidâbâd'daki sarayını kuşatıp onu tahtan indirmişlerdir. Böylece Bengal Nevvâblığı, bütünüyle İngiliz egemenliğine geçmiştir. Mir Kâsım'ın şirket ile yaptığı gizli anlaşma, Bengal bölgesinde İngiliz egemenliğinin kurulmasını hızlandırmış ve Bâbürlü egemenliğine son vermiştir.

Her ne kadar Mir Kâsım İngilizler tarafından iktidara getirilmiş olsa da bir süre sonra nevvâblığı bağımsız olarak yönetmek ister ve şirket ile aralarında sorunlar baş gösterir. Şirket çalışanlarının vergisiz ticaret yapması aradaki gerilimi iyice tırmandırmıştır. Sonuçta bu anlaşmazlık savaşa dönüşür. Savaş 1763 yılının haziranında başlamış ve eylül ayının ilk haftasında sona ermiştir. Mir Kâsım, Munger ve Patna dahil olmak üzere birçok savaşta yenilgiye uğramış ve bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Aynı yılın temmuz ayında şirket Mir Cafer'i tekrar Mürşidabad'da nevvâb ilan eder. Şirketle girdiği savaşı kaybeden Mir Kâsım, iktidarı yeniden ele geçirmek adına harekete geçecek ve 1764 yılında bölgedeki diğer güçlerle kuracağı ittifaklarla yeni bir savaşın başlamasına sebep olacaktır.

1.2.2 Baksar Savaşı

1760 yılında İngiliz şirketi tarafından Bengâl nevvâblığına getirilen, bir süre şirkete istediklerini verdikten sonra bağımsız hareket etmeye karar veren Mir Kâsım şirket ile yaptığı savaşı kaybedince (1763) yeni ittifak arayışlarına girer. Bu amaçla 1764 yılında Ozoddha bölgesinin nevvâbı Şücâüddevle ve Bâbürlü İmparatoru Şah Âlem (1760-1806) ile ittifak yapar. Bu üçlü ittifak İngilizlere karşı Baksar Savaşı'nı (1764)

⁵¹ Sirajul Isalm, *Bengal'in Tarihi: Sömürge Yönetim Yapısı*, s. 33.

⁵² A.R. Mallik, *British Policy and the Muslim in Bengal*, Bangla Academy, Dakka 1977, s. 31.

gerçekleştirmiştir. Üç ay boyunca devam eden bu savaşta müttefik güçler, İngilizler tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Böylece İngilizler Baksar Savaşı'nda sadece Bengal eski nevvâbı Mir Kâsım'ı değil, aynı zamanda Ozoddha'nın nevvâbı Şücâüddevle ve İmparator Şah Âlem'i de mağlup etmiştir.

İngilizler Plassey Savaşında askeri güçle değil, Mir Cafer'in ihanetiyle savaşı kazanmıştır. Ancak Baksar Savaşı askeri bir zaferdir. İngiliz şirketinin bölgeye hâkim olma süreci Plassey Savaşı'yla başlasa da egemenlik, Baksar Savaşı'nın ardından elde edilmiştir. Bu nedenle tarihçiler, Baksar Savaşı'nı bu bölgenin nihai kaderini belirleyen savaş olarak adlandırırlar. Baksar savaşını kazanmalarının ardından İngilizlerin sosyal, siyasi ve askeri statüsünün ve etkisinin katlanarak arttığı söylenebilir. Bu savaş sayesinde Bengal bölgesinde İngiliz egemenliğinin kurulmasının önündeki tüm engeller kaldırılmıştır.

1.3 Şirketin Divanı (Vergi Toplama Yetkisini) Kazanması

Baksar Savaşı'nı kazanan İngiliz şirketinin Komutanı Robert Clive (ö. 1774) Ozoddha'nın nevvâbı Şücâüddevle'den ve Babür İmparatoru Şah Âlem'den Bengal Nevvâblığı'nın (Bengal, Bihar, Urişşa) divanını yani vergi toplama yetkisini talep etmiştir. Bilindiği üzere Bâbürlülerin hâkimiyeti altında Hint alt kıtasında her sûbenin Nizâmet ve Divân adı altında iki önemli yürütme organı bulunmaktaydı. Nizâmet, devlet idaresi, askerî faaliyetler ve adaletten sorumlu birimken divan, vergi toplama ve finansal diğer faaliyetlerle ilgilenmekteydi.

Plassey Savaşı ile nizâmet sistemini ele geçiren İngiliz şirket, Baksar savaşında üçlü ittifak kuvvetlerini yenerek divanı talep etmiştir. Çaresiz kalan Bâbürlü Hükümdarı Şah Âlem 12 Ağustos 1765 tarihinde bir fermanla şirkete divan sertifikasını vermiştir. Bu ferman “Elhabad Sözleşmesi” olarak bilinmektedir. Sözleşmeye göre şirket Bengal bölgesinin halklarından vergi tahsil edecektir. Divanı kazanması, İngilizler için ekonomik bir zafer olduğu kadar siyasi bir zaferdir. Bu sayede birçok ticari avantaj elde etmişlerdir. Ayrıca vergi tahsilatı yoluyla zengin olmuşlardır. Daha önce İngiltere'den büyük miktarda sermaye getirilmesi gerekirken, divanı ele geçirdikten sonra artık buna gerek kalmamıştır. Çünkü işletmelerinin tüm sermayesi Bengal, Bihar ve Orissa'dan toplanan gelirlerden elde edilmeye başlanmıştır. Bölgenin gelirleriyle şirket bir yandan güçlü bir ordu kurmuş diğer yandan da sömürgesini bütün Hint alt kıtasında genişletme yoluna gitmiştir.

2. Bengal Bölgesindeki İngiliz Karşıtı Hareketler

2.1 Fakir-Şonnaşi Hareketi

İngiliz yönetimi Bengal bölgesini işgal ettikten birkaç yıl sonra Bengal'in uçsuz bucaksız kırsal bölgelerinde İngiliz iktidarının sarsan 36 yıllık uzun bir silahlı mücadele dönemi başlar. Tarihte bu dönem Fakir Şonnaşi İsyanı olarak bilinmektedir. Bu isyanda aktif rol üstlenen ve “fakir” olarak anılan kimseler, Suriye'nin ünlü piri Bediüzzaman Şah İmadar tarafından kurulan “Madariye” sınıfının tasavvuf kurumuna

mensuptur. Fakir-Şonnaşı İsyanı, İngilizlerin Bengal'deki ekonomik, sosyal ve dini baskılarına karşı yapılan ilk silahlı mücadele olma özelliğini taşımaktadır. Şonnaşı kelimesi Hindular için kullanılmış bir ifadedir. Dünya işlerinden uzak duran dindar Hindular Şonnaşı olarak bilinmektedir.

Fakir-Şonnaşı İsyanı, İngilizlerin kötü yönetimine karşı yerli halkın duyduğu öfkeden kaynaklanmaktadır. Esasen fakir isyancılar, darbe yapmak için gereken örgütsel deneyime sahip değildi.⁵³ Ancak bölgede yaşanan gelişmeler, fakir denilen bu kimseleri uzun süreli bir örgütsel dayanışmaya itmiştir. 1760'da başlayıp yaklaşık 40 yıl süren fakirlerin bu direnişinin çeşitli sebepleri vardır.⁵⁴ Fakir-Şonnaşı İsyanı'nın en önemli sebeplerinden birisi, İngiliz Doğu Hint Alt Kıtası Şirketi'nin getirdiği yeni kuralların Müslüman fakirlerin ve Hindu sonnaşilerin hayatlarını çeşitli şekillerde altüst etmesidir. Aslında fakirler müritlerinden hediye ve bağışlar alarak çoğunlukla kırsal alanlarda yaşıyorlardı. İngiliz şirketi, hediye ve bağışlar toplamayı yasaklanmış ve fakirleri haydut olarak nitelendirerek serbest dolaşımını engellemiştir.⁵⁵ Böylece fakirler ve şonnaşiler, İngilizlere karşı silahlı bir direniş hareketi oluşturdular. Ülkenin çiftçilerinin ve köylü halkının da desteğini kazandılar. Ayaklanmaya yaklaşık elli bin köylünün katıldığı söylenir. Kuzey Bengal'in "madariya" sınıfının fakirleri ve Doğu Bengal'in Mymensingh bölgesinden Giri Goşai ve Naga Şonnaşı harekete ilk öncülük edenlerdir. Daha sonra görevden alınan zemindarlar, dağılan askerler ve çiftçiler isyana katılmıştır. Bu meşhur Fakir Şonnaşı İsyanının organizatörü ve lideri ise "Madariya" tarikatının bir sufisi olan Mecnu Şah Burhan'dı (ö. 1787).⁵⁶

Fakir-Şonnaşı hareketi ilk eylemlerine 1760 yılında başlamıştır. İsyancılar ilk önce İngiliz şirketinin Bakerganj'daki ticaret merkezine (Kuthi) saldırmış ve aynı yıl Dakka'da bulunan ticaret merkezini (Kuthi) de ele geçirmişlerdir. Ancak sonraki yıl Kaptan Grant, Dakka'daki noktasını geri almıştır. Aynı yıl isyancılar şirketin Rajshahi'deki ticaret merkezine de saldırıp müdürü Mr. Belt'i esir tutarak Patna'ya götürüp öldürmüştür. Fakir-Şonnaşı hareketi hazırlık olarak nitelenebilecek bu eylemlerin ardından asıl eylem planının 1763 yılında harekete geçirerek Maldaho, Rangpur, Dinajpur, Koçbihar, Mymensingh ve Faridpur gibi önemli bölgelerde faaliyet göstermiştir.

1767 yılında isyancıların saldırıları; Rangpur, Rajshahi, Koçbihar, Jalpaiguri ve Komilla isimli bölgelerde yoğunlaştı. 1771'de hareketin lideri olan Fakir Mecnu Şah, Kuzey Bengal'in tamamında geniş çaplı bir İngiliz karşıtı hareket başlattı. Bu arada 1768-1770 yıllar arasında Bihar, Benaraş, Purnia, Rangpur, Dinajpur, Rajshahi, Comilla ve Chottogram bölgelerinde Fakir-Şonnaşı saldırıları devam etmekteydi. 1772'de Mecnu Şah, Rajshahi bölgesine 2.000 kişilik bir gurup ile saldırmıştır. Bütün bu saldırılara karşı 1765'te Warren Hastings, isyancıları bastırmak için özel önlemler almıştır. 1786 yıllarına kadar Rangpur,

⁵³ Zulfikar Haydar, *Banglar Şoşosro Krişok songarm (Bengal'in Silahlı Çiftçi Mücadelisi)*, Erdon Publication, Dakka 2004, s. 34.

⁵⁴ Muazzam Hosain Khan, "Fakir-Şonnaşı Hareketi", *Banglapedia*, Asiatic Society of Bangladesh, Dakka 2011, c. 8, ss. 120-21.

⁵⁵ M. Abdur Rahim ve diğerler, *Bangladeşer İtihaş (Bangladeş'in Tarihi)*, Nowroj kitabistan, Dakka 2003, s. 359.

⁵⁶ Muazzam Hosain Khan, "Fakir-Şonnaşı Hareketi", ss. 120-21.

Dinajpur, Rajshahi ve Mymensingh bölgelerinde İngiliz ordusu ile Fakir Mecnu Şah'ın ordusu arasında çok sayıda çatışma gerçekleşmiştir. Bu çatışmalarda Mecnu Şah tarafından aniden saldırı ve güvenli kaçış stratejileri, özel bir taktik olarak kullanılmıştır.

Mecnu Şah 1787'de öldü. Onun ölümünden sonra Musa Şah, Çerag Ali Şah, Subhan Şah, Motherbox, Karim Şah, Raushan Şah gibi liderler hareketi devam ettirmişlerdir. Mecnu Şah'ın ölümünden sonra, isyancılar arasında liderlik kavgaları, yönetim zayıflığı, liderlerin tecrübe eksikliği, uygun planlama eksikliği, iletişim sisteminin yetersizliği ve toplumsal çeşitlilik gibi sebepler bu direniş hareketini zayıflatmış ve 1800 yılında son bulmuştur.

Fakir-Şonnaşi hareketi ve hareketin karakteristik lideri Mecnu Şah ile ilgili yerel tarihçiler tarafından verilen bilgiler çeşitlilik arz etmektedir. Bir kısım tarihçilere göre Nevvab Sirâcüddevle'nin düşüşünden sonra, kuzey Bengal'de Nuruddin Mohammad Baker Cang adlı başka bir nevvâbın varlığı yirmi beş yıl sürmüştür. Bu nevvâba Fakir Mecnu Shah adı İngilizler tarafından verilmiştir. Aslında Baker Cang Babür İmparatoru Şah Alam'ın kuzeniydi.⁵⁷ Başkent Murşidabad onun kontrolünün dışındaydı ama Kuzey Bengal; Rangpur, Dinajpur, Koçbihar vb. yerlere hakimdi. Tarihçi Haider Ali Chowdhury, Babürlerin İngilizlere karşı 9 Şubat 1760'ta Masimpur⁵⁸ Savaşı'nı kazandığını ve Nuruddin'i nevvâb olarak görevlendirdiğini iddia etmiştir.⁵⁹ İngilizlerin yazılı tarihinde bu nevvâb, fakir ve isyancı olarak tanımlanır. İngilizlerin hareketi küçümsemek için nevvâb ifadesini bilinçli olarak kullanmadıkları görülmektedir. Bengal tarihi; özellikle Kuzey Bengal'in tarihi daha önce yazılmadığından dolayı, söz konusu olan nevvâbın Fakir Mecnu Şah olarak tanımlanması, onun İngilizlere karşı verdiği mücadelenin isyan olarak adlandırılmasına kolaylık sağlamıştır. Haider Ali Chowdhury'nin "Plassey Zuddhottor Azadi Songramer Padpith" (Plassey Savaş Sonrası Özgürlük Mücadelesinin Ayak İzleri) adlı kitabında Mecnu Şah'ın aslında Nevvâb Nuruddin Cang olduğuna dair bazı argümanlar zikretmiştir. Chowdhury'in zikrettiği mezkûr argümanlar ana hatlarıyla şu şekildedir:

- Mecnu kelimesi deli anlamına gelmektedir. Bengal bölgesinde durup dururken kimsenin çocuğuna deli anlamına gelen bir isim vermesi söz konusu değildir.
- 9 Şubat 1760'ta Masimpur Savaşı'nı kazanan Babür/Delhi imparatoru, Bölgeye muhakkak bir nevvâb tayin etmiş olmalıdır.⁶⁰
- Rangpur'un birçok Müslüman ve Hindu aristokrati, Nevvâb Baker Cang'ın İngilizler tarafından Mecnu Şah olarak adlandırıldığını doğrulamıştır.⁶¹

⁵⁷ Haydar Ali Chawdhury, *Plassey Zuddhottor Azadi Songramer Padpith*, Bangladesh Islamic Fondation, Dakka 1987, s. 22.

⁵⁸ 9 Şubat 1760'ta Babürler ve İngilizler arasındaki savaş Masimpur Savaşı olarak bilinir. Masimpur Banladeş'in Dinajpur bölgesi sınırları içerisinde. Bölge o dönemde Kuzey Bengal'de bulunuyordu.

⁵⁹ Haydar Ali Chawdhury, *Plassey Zuddhottor Azadi Songramer Padpith*, s. 22.

⁶⁰ Haydar Ali Chawdhury, *Plassey Zuddhottor Azadi Songramer Padpith*, s. 44.

⁶¹ Haydar Ali Chawdhury, *Plassey Zuddhottor Azadi Songramer Padpith*, s. 20.

- Sıradan bir fakir için binlerce insanın harekete katılması mümkün değildir.
- İngilizler, yönetimde kolaylık sağlamak için Nevvâb Nuruddin Baker Cang'a Fakir adını vermiştir. Böylece insanların onun hareketine katılmasını engellemek istemişlerdir.

Fakir-Şonnaşı hareketinin İngiliz şirketine karşı ilk silahlı direniş olduğu söylenebilir. Sonraki hareketler üzerinde bunun etkisi büyüktür. İsyanın adı Fakir-Şonnaşı isyanı olmasına rağmen William Hunter, buna köylülerin ilk isyanı demiştir.⁶² Lord Warren Hastings hareketi, Hint alt kıtasındaki göçebeler ve profesyonel soyguncuların ortaya çıkardığı bir sorun olarak yansıtmıştır. Baker Cang, başından beri Hindu-Müslüman ayırımı yapmaksızın birlik içerisindeki herkesi, İngiliz tasallutundan kurtarmak istemiş ve silahlı bir mücadele gerçekleştirmiştir.⁶³ Hareket başarısız olunca da bölgede İngiliz hakimiyeti daha da güçlenmiştir.

2.2 Titumir Hareketi

Çobbişporgona eyaletine ait Barasat Bölgesinde aktif olan Titumir takma adlı Mir Nisar Ali, Bengal bölgesindeki İngiliz karşıtı mücadelede önemli bir isimdir. Titumir'in liderliğini üstlendiği harekete Titumir'in Cihad Mücadelesi, çıkardığı isyana da Barasat İsyanı denir. Titumir Bölgedeki Vehhâbi hareketlerin kırsal kesimdeki en önemli temsilcilerindendir. Onun başlattığı hareket, sınırdan Bengal'in kırsal bölgelerine kadar yayılmış ve Titumir hareket alanı, Camuna ve İsamati nehirlerinin her iki tarafında yaklaşık 32 km uzunluğa ve 22 km genişliğe ulaşmıştı. Esasen Titumir hareketi, Hint alt kıtasında Şih ve İngilizlere karşı Seyyid Ahmed Sahid ⁶⁴ (1786-1831) ile ortaya çıkan reformist hareketlerin bir devamı niteliğindedir.⁶⁵

Mir Nisar Ali, takma adıyla Titumir, 1782'de Batı Bengal'in Barasat bölgesinin Çadpur isimli köyünde Müslüman aristokrat bir ailede doğdu.⁶⁶ Yerel halk arasında sevilen-sayılan bir isim olan Munşi Amir'in kızıyla evlendi. Titumir hafızdı. Bengalce, Arapça ve Farsça biliyordu. Aynı zamanda Kalküta'da ünlü bir jimnastikçi/güreşçiydi.⁶⁷ 1822'de Delhi İmparator ailesine mensup bir kimse ile hac vazifesini ifâ etmek üzere Mekke'ye gitti. Burada, dönemin ünlü İslam reformcusu ve devrimci Hint lideri Seyyid Ahmad Barlevi ile temasa geçip talebesi oldu. Böylece Titumir'in Seyyid Ahmed'in fikirlerinin tesiri altında kalıp ileride başlatacağı Barasat İsyanı'nın da temelleri atılmış oldu.

⁶² Muhammad Shamsuzzaman, *British Birodhi Andolone Deobond Madrashar Vumika*, Dakka Üniversitesi, Dakka 2016, s. 63.

⁶³ M. Abdur Rahim ve Diğerler, *Bangladeşer İtihaş (Bangladeş'in Tarihi)*, s. 361.

⁶⁴ Seyyid Ahmad Shahid, Hint alt kıtasında Şih ve İngilizlere karşı mücadele eden ünlü İslam reformcusudur. Onun liderliğinde gerçekleşen hareketin adı Tarika-i-Muhammedia olarak bilinmektedir. Buna karşılık İngilizlerhareketi Vehhabi Hareket olarak adlandırmışlardır.

⁶⁵ Muhammad Inanul Haque, *Varoter musulman o Shadinota Andolon*, Bangla Academy, Dakka 2009, s. 20.

⁶⁶ Muazzam Hosain Khan, "Titumir (1782-1831)", *Banglapedia*, Asiatic Society of Bangladesh, Dakka 2011, c. 5, ss. 472-73.

⁶⁷ M. Abdur Rahim, *Banglar Musolmander İtihaş (Bengal Müslümanların Tarihi)*, Ahmad Publishing House, Dakka 2011, s. 79.

Seyyid Ahmed, Mekke’de bulunduğu süre içerisinde Titumir’le yaptığı görüşmelerde Bengal Müslüman topluluğuna giren İslam dışı âdetler, hurafeler ve kanunsuzluklar hakkında bilgi verip bölge halkının dini doğru algılaması ve yabancı güçlerin esaretinde kurtulmasının önemine vurgu yaptı. Titumir, 1827’de ülkeye dönüp Barasat semtinin Haydarpur bölgesine yerleşmiş ve dini-sosyal reform işleri ile meşgul olmaya başlamıştır. Kısa sürede öğrenci sayısı 400’e ulaşmıştır. Titumir hareketi ortaya çıkışı itibariyle dini ve sosyal bir reform hareketiydi. Siyasi bir boyutu yoktu. Hareketin temel amacı, İslam toplumunda şirki, bidati ve hurafeleri ortadan kaldırmak ve İslam’ın gerçek öğretilerini günlük hayata geri getirmektir.⁶⁸

Çobbişporgona ve Nodia bölgesinden birçok çiftçi Titumir’in reform hareketine katıldı. Bu durum hareketin aynı zamanda Çiftçi Hareketi olarak anılmasına zemin hazırladı. Titumir Hareketi’nin halkın teveccühünü kazanarak hızla güçlendiğini gören Hindu zemindarları⁶⁹ korkmuş ve Titumir’in takipçilerinin güçlenmesini engellemeye çalışmışlardır. Uyguladıkları baskı ve yıldırma politikasının bir gereği olarak çeşitli yaptırımlar uygulamışlardır. Örneğin Titumir’in öğrencilerini aşağılamak için sakal üzerine vergi koymuşlar,⁷⁰ inek kesen kimselerin sağ elini kesmeye karar vermişler ve baba-dede tarafından konulan ismi değiştirerek Arap ismi kullananlardan her isim için 50 taka vergi talep etmişlerdi.⁷¹ Bu mantıksız ve sert kurallar, isyanın hızlandırılmasına sebep olmuştur.

Zemindarların zulümlerine engel olamayan Titumir, halkın çıkarlarını korumak için silahlanmak zorunda kaldı. Hareket gerçekleştiği sırada elli yaşında olan Titumir ve onun takipçileri, 1831 yılının ekim ayında Narikel Baria köyünde yaşayan Moizuddin Bişşas isimli bir kişinin evinde hareketin merkezini kurdular. Burada oldukça sağlam ve bir “Başer kella (Bambu kalesi)” inşâ edip topladıkları çok sayıda askerî malzeme ile eğitime başladılar. Kısa bir sürede mücahitlerin sayısı beş bine kadar ulaşmış.⁷² Böylece Titumir’in egemenliği, Çobbişporgona ve Nodia bölgelerinin birçok köyüne yayılmıştır.

İngiliz işgaline maruz kalan mazlum halk ve bazı silahlı fakir gruplar Titumir’in verdiği mücadeleye katıldı. Herkesin aktif desteğiyle Titumir zemindar ve İngiliz karşıtı mücadeleyi 6 Kasım 1831’de bir Hindu tapınağına yapılan saldırıyla başlattı. Mücadelede ilk gün Titumir karşı tarafa büyük bir darbe vurmaya başardı. Ancak sonraki gün yani 17 Kasım’da Titumir’e karşı İngiliz Doğu Hint Alt Kıtası Şirketi iyi

⁶⁸ Muazzam Hosain Khan, “Titumir (1782-1831)”, ss. 472-73.

⁶⁹ Çok geniş toprak/arazi sahibi kimseye Zemindar denir. Farsça bir kelime olan “zemindar”, emlak ve arazi sahibi olmak anlamına gelmekte olup ilk kez 1782’de zemindari Defteri adı altında resmi bir daire kurulmuş ve özellikle de Bengal bölgesinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu teşkilata göre zemindar kendi emlak ve arazisinin icar ve gelir düzenini sağlamada hükümete karşı sorumluydu. Yani devletin vergisini toplama işi bölgelere ayrılarak zemindarlara verilmişti. Bir zemindar topladığı verginin onda birini kendisi aldıktan sonra geriye kalanını devlete vermek zorundaydı. Ancak bir zemindar iyi çalışıp kendi bölgesi içinde ekilen bölgeleri çoğaltır ve topladığı vergiyi artırırsa devlete karşı sorumlu olduğu verginin miktarı değişmeyeceğinden kendi kazancını artırmış olurdu.

⁷⁰ Narahari Kaviraj, *Wahabi and Farazi Rebels of Bengal*, People Publication House, Delhi 1982, s. 34.

⁷¹ Abbas Ali Khan, *Banglar Musulmander İtihaş (Bengal Müslümanların Tarihi)*, c. 1,2, s. 219.

⁷² Muazzam Hosain Khan, “Titumir (1782-1831)”, ss. 472-73.

donanımlı bir askeri operasyon başlattı. Titumir ve taraftarları dezavantajlı durumlarına rağmen yılgınlık göstermeden İngilizlere karşı savaşmışsa da sonunda kendilerine göre daha donanımlı olan İngiliz ordusuna yenilmişlerdir. Çatışma sırasında Titumir teslim olmak yerine cesurca savaşmayı tercih etmiştir. 19 Kasım'da Titumir ve kırk arkadaşının öldürülmesiyle bu hareket sona ermiştir. Savaş sonrası Titumir'in ordu komutanı olan Gulâm Masum idam edilmiş, on iki kişiye müebbet hapis cezası ve yüz yirmi sekiz askere çeşitli hapis cezaları verilmiştir.⁷³

Çiftçileri örgütleyip birleştirmek suretiyle bir çiftçi hareketi olarak başlayıp dini motiflerden beslenerek büyüyen Titumir Hareketi, Müslümanların gerilemesine neden olan hurafelerle savaşmayı amaç edinmiştir. Dr. Binay Bhushan Chowdhury bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: “Bu isyan, dini ideolojiden ilham alan bir çiftçi isyanıdır.”

Titumir'in çağrısıyla harekete katılan kişiler toplumun yoksul alt kesimi ve fakir Hindu çiftçilerdir. Bu nedenle Dr. Ranjit Guh, bu hareketi, “Toplumun alt sınıf insanların siyasi bir mücadelesi ve onur mücadelesiydi.” şeklinde tanımlamıştır. Titumir, geniş Barasat topraklarında kendini padişah ilan ederek hem zemindarlara hem de İngilizlere karşıt bir tutum sergilemiştir. Bu durum zemindarların Titumir hareketine karşı İngilizlerle ittifak yapmasına sebep olmuş ve bu durum hareketin sonunu getirmiştir. Zulüm ve aşağılanmaya karşı verdiği mücadelede Titumir Hareketi başarısız olsa da ilerleyen yıllarda bölgedeki özgürlük mücadelesinin başarılı olmasına katkı sağlamış bir harekettir.

2.3 Ferâiziyye Hareketi

Ferâiziyye Hareketi, 19. yüzyılda Bengal Bölgesinde ortaya çıkan dini ve sosyal reform hareketlerinden birisidir. Hacı Şerîatullah bu hareketin kurucusudur ve ölümüne kadar harekete öncülük etmiştir. Hacı Şerîatullah'ın ölümünden sonra Ferâiziyye hareketin liderliğini oğlu Dudu Mia devralmıştır.

Hacı Şerîatullah, 1782'de büyük Feritpur'un Madaripur semtinde doğdu.⁷⁴ Yaklaşık yirmi yıl Mekke'de İslamî ilimler tahsili görüp uzmanlaşan⁷⁵ Şerîatullah ülkeye döndüğünde, Bengal Müslümanlarının İslam'ın gerçek öğretilerinden çok uzaklaştığını fark etmiştir. İslam dışı âdetler, hurafeler ve kanunsuzluk toplumun temel dinamiklerini etkilemektedir. Durumun vahametini anlayan Şerîatullah, bu hurafeler ve bid'atlardan Bengal Müslümanlarını kurtarmaya karar vermiştir. Böylece 19. yüzyılın ilk yarısında otuz sekiz yaşındayken Feritpur ve çevresinde Müslümanlar arasında dini ve sosyal açıdan reform olacak bir hareket başlatır.⁷⁶ Hacı Şerîatullah'ın bu reform hareketinin adı 'Ferâiziyye' hareketidir. Ferâiziyye kelimesi Arapça fariza (zorunlu) kelimesinden türetilmiştir. Şerîatullah, Müslüman toplumu,

⁷³ Anisuzzaman, *Muslim Manas o Bangla Sahittiya*, Charulipi Prokaşon, Dakka 2012, s. 68.

⁷⁴ M. Naem Qureshi, “‘Feraiziyye’”, TDV İslam Ansiklopedisi”, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, c. 12, ss. 365-66.

⁷⁵ Muin Uddin Ahmed Khan, *Banglay Forayezî Andolonêr İtihash*, çev. Goloam Kibriya Bhuyan, Bangla Academy, Dakka 2007, s. 72.

⁷⁶ Muinuddin Ahmed Khan, *History of Faradi Movement in Bengal*, Pakistan Historical Society, Karachi 1965, s. 141.

İslam'da kabul edilmeyen tüm inanç, uygulama ve ritüelleri terk etmeye ve İslam'ın emrettiklerini yani farizaları yerine getirmeye çağırmıştır. Dolayısıyla Bengal'de sadece Hacı Şeriatullah'ın takipçilerine Ferâiziyye denilmektedir.

Hacı Şeriatullah, Bengal ve Hint alt kıtasındaki İngiliz yönetimini kabul etmemiştir. Şeriatullah, İngiliz monarşistinden nefret edip Hint alt kıtasını 'Dârülharp' saymıştır.⁷⁷ Müslümanlara kâfir ve yabancıların yönettiği bir ülkede cuma ve bayram namazlarını boykot etme talimatı vermiştir.⁷⁸ Hacı Şeriatullah'ın çağrısıyla Bengal'in sömürülerek ezilen yoksul köylüleri, dokumacıları ve Teli⁷⁹ topluluğu gönüllü olarak bu harekete katıldılar. Şeriatullah'ın ikna kabiliyeti, yoksul kesimin güvenini kazanmasını sağlamış ve topluluğun örgütlenmesini kolaylaştırmıştır.

Şeriatullah'ın faaliyetlerini çıkarlarına uygun bulmayan zemindarlar, bir yandan Müslümanlara dini hayatlarında güçlük çıkarırken bir yandan da ağır vergiler koydular. Bu durum o dönemde bölgede ortaya çıkan kıtlıkla birleşince halk zor günler geçirmeye başladı. Bunun üzerine Hacı Şeriatullah, bu yasadışı vergiyi ödemekten kaçınmalarını istedi ve zemindarların tüm baskılarına karşı direniş oluşturmaya hazırlandı. Şeriatullah halkı korumak için bir ordu kurmaya karar verdi ve yerli tahtadan silah üretip sopalı bir ordu kurdu.⁸⁰ 1839'da Hacı Şeriatullah polis tarafından yakalandı ve 1840 yılında vefât etti.⁸¹

Hacı Şeriatullah'ın ölümünden sonra, oğlu Muhammed Muhsin Uddin Ahmed, Ferâiziyye hareketine önderlik etmiştir. Muhammed Muhsin Uddin Ahmed'in lakabı 'Dudu Mia'dır. Dudu Mia, 1819'da dünyaya gelmiştir.⁸² Dudu Mia, babası Hacı Şeriatullah gibi bir âlim olmasa da onun organizasyon yeteneği ile dikkat çeken bir liderdi.

Dudu Mia'nın önderliğindeki Ferâiziyye hareketi himâyesinde Bengal köylüleri hem dini tahrifât ve engellemeler hem de ekonomik baskılar karşısında İngiliz sömürgecileriyle mücadeleyi aktif bir şekilde sürdürdüler. Bu süreçte binlerce köylü, zemindar ve çivit yetiştiricilerinin zulmünden kaçmak için Ferâiziyye hareketine katıldı. Dudu Mia, babasının ölümünden sonra barışçıl siyaseti terk ederek silahlı mücadeleye girişti. Babasının başlattığı sopayı silah olarak kullanma girişimini daha da geliştirdi.⁸³ Dudu Mia, babasının zamanında bir ordu/asker olan Celâlettin Molla'yı komutan olarak atadı ve yetenekli bir ordu kurdu. Amaç zemindarların yasadışı vergiler koymasını ve çivit yetiştiricilerinin baskısını engellemektir.

⁷⁷ Minhazul Abedin, *Hacı Şeriatullah ve Ferâiziyye Hareketi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi 2021, s. 50.

⁷⁸ Anisuzzaman, *Muslim Manas o Bangla Sahittiya*, s. 66.

⁷⁹ Yağ temel olarak Hindistan-Bengal yemek kültürünün en önemli unsurlarından birisidir. Yağ üreticileri topluluğu 'Teli' olarak bilinir.

⁸⁰ M. Abdur Rahim, *Banglar Musolmander İtihaş (Bengal Müslümanların Tarihi)*, s. 75.

⁸¹ M. Naem Qureshi, "Feraiziyye", TDV İslam Ansiklopedisi", ss. 365-66.

⁸² Minhazul Abedin, *Hacı Şeriatullah ve Ferâiziyye Hareketi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ss. 65-66.

⁸³ Minhazul Abedin, *Hacı Şeriatullah ve Ferâiziyye Hareketi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 56.

Bengal bölgesindeki en verimli çivit ekim alanlarına sahip olan Feritpur, Pabna, Rajshahi, Jessore, Murşidabad, Nodia gibi yerlerde, çivit yetiştiricilerinin ekonomik baskılarına dayanamayan köylüler isyan etti. Dudu Mia önderliğinde kırsal alanlarda bağımsız bir hükümet ve sopalı bir ordu/alay kurdular. Ferâziyyeler, isyan hareketini, Bengal bölgesini bölgelere ayırarak yönetmiştir. Dudu Mia taraftarlarıyla birlikte zemindarlara, çivit yetiştiricilerine ve İngiliz hükümetine karşı mücadeleyi uzunca bir süre devam ettirdi. Yerli zemindarlar, ona karşı dava açmak için İngiliz yöneticileri ve çivit yetiştiricileriyle ortak hareket ettiler. Dudu Mia, aleyhine açılan davalarda herhangi bir tanık bulunamadığı için serbest bırakılıyordu. Hareketin iyiden iyiye büyüyüp güçlenmesi neticesinde duruma müdahale eden İngiliz hükümeti Dudu Mia'yı Kalküta'da siyasi bir mahkûm olarak hapsedti. Dudu Mia, 1860'ta serbest bırakıldı ve 1862 yılında vefat etti.⁸⁴ Şerîatullah'ın ölümünden sonra, yerine oğlu Muhammed Muhsinuddin Ahmed Dudu Mia (1840- 1862) geçmişti. Kendisi bu hareketi tekrar canlandırmaya çalışmış ise de başarılı olamamıştır. Dudu Mia sonrasında Abdul Gafoor Naya Mia (1862- 1884), Han Bahadur Seyyiduddin Ahmed (1884-1906), Reşiduddin Ahmed Padişah Mia (1906- 1947) adlı liderler sadece birbirine takip etmiştir. Bu süreçte hareket başa geçen bu liderlerin eksiklikleri nedeniyle zayıflamış ve nihayetinde Bengal Bölgesi'nde sona eren isyan hareketlerinin arasındaki yerini almıştır.

Ferâziyye hareketi, İngiliz Hint alt kıtasındaki Bengal Müslümanlarının ahlaki bilincini geri kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu hareket, gelecekte her türlü sömürü ve işkenceye karşı ayaklanma noktasında halka ilham vermiştir. Dolayısıyla bu hareket, boyun eğdirilmiş Hint alt kıtasındaki Bengal Müslümanların uyanış ve direnişinde önemli bir yerde durmaktadır.

2.4 Sipahi Ayaklanması/Bağımsızlık Savaşı

1857 yılında İngiliz şirketinin politikasına ve sömürüsüne karşı bütün Hint alt kıtasında askerler ve halk tarafından bir isyan başlatılmıştır. Bu isyan, İngiliz karşıtı ilk bağımsızlık mücadelesi ve Sipahi⁸⁵ Ayaklanması olarak bilinmektedir. Bengal bölgesi, bu isyanın başlangıcının merkeziydi. İsyan, Batı Bengal'deki Berakpur'da Sipahi Mangal Pandey önderliğinde başlayıp İngiliz işgali altındaki Hint alt kıtasının diğer bölgelerine yayılmıştır. Askerlerce başlatılsa da kısa süre içerisinde toplumun genelinde taraftar bulmuştur. Bu isyanın temel amacı, İngiliz yönetimine son vermek ve Hint alt kıtasını bağımsız kılmaktır. Bir yıl gibi kısa bir süre içerisinde sona erse de bölgede kısa sürece geniş kitleleri tesir altına alan ve büyük yankı uyandıran bir isyandır.⁸⁶

⁸⁴ Col. J. E. Gastrel, *Geographical and Statistical Report of the District of Jeshore, Faridpore and Bakerganj*, Trubner & Co, London 1876, s. 33.

⁸⁵ Sipahi kelimesi "asker" anlamına gelmektedir. Avrupa kolonicileri için hizmet etmiş eski Hint askeri birliği üyelerine verilen İngilizce bir unvandır.

⁸⁶ R. C. Mozumdar, *Bangladeşer İtihaş (Bangladeş'in Tarihi)*, Grontho Porikroma Press, Kalküta 1971, s. 67.

İsyanın temel nedeni İngiliz ordusunda Müslüman-Hindu genç askerler arasındaki uyum ve birlikteliğin İngiliz şirketi tarafından bir tehdit olarak algılanmasıdır. İngilizler sürekli bu uyumu bozmaya çalışmışlardır. 1853 yılında İngiliz Şirketi hükümetinin ithal ettiği “caliber Enfield 556 (P / 53)” isimli mermi kovanı bardağı taşıran son damla olmuştur. İnek ve domuz içyağından üretilen bu mermi kovanlarının ısırlarak açılması gerektiğinden bu durum domuz ürünlerine karşı hassas olan Müslümanlarla ineği kutsal sayan Hindu askerler arasında ciddi rahatsızlıklara sebep olmuştur. Sonuç olarak, Müslüman ve Hindu sipahiler mermi kovanları kullanmaya reddettiler. İngiliz Şirketi hükümeti, yoğun baskı karşısında mermi kovanlarını geri çekeceğine dair söz verse de bir türlü gerekli adımları atmayınca sipahilerin ayaklanması ile karşılaştılar. Mermi çekirdeği bardağı taşıran son damla olsa da aslında İngiliz ordusundaki Hindu hoşnutsuzluğunun geçmişe dayanan başka sebepleri de vardı. Hindu sipahileri İngiliz hükümetine karşı isyana sevk eden temel hususlar şu şekilde sıralanabilir: Satidah uygulamasının kaldırılması⁸⁷ dul evlilik yasa⁸⁸, Hindu çocukların Hristiyan oldukları takdirde miras haklarının devam etmesini sağlayan kanunların çıkarılması⁸⁹ ve kadınları eğitim hakkı verilmesi.⁹⁰

Cause of the Indian Revolt adlı kitabın yazarı Sir Seyyid Ahmed Han, Sipahi isyanının altında yatan pek çok sebep sıralamıştır. Bunlar arasında-Hinduların ve Müslümanların dini duygularını incitmek için çeşitli yasaların çıkarılması, halka yönelik Hristiyan misyonerlik faaliyetleri ve eğitim politikasındaki değişiklikleri birinci sırada yer almaktadır.⁹¹ Bütün bunlara ilaveten halkın içinde bulunduğu ekonomik zor koşullar ve İngiliz hükümetinin halkın durumunu iyileştirmeye yönelik hiçbir adım atmaması, ordudaki düzensizlik ve kaos isyanı kolaylaştırmıştır. Ayrıca hukuk sisteminin ve vakıflar düzeninin tamamen değiştirilmesi, medreselerin baskı ve yoksulluk içerisinde yok olmaya terkedilmesi, Hristiyan misyonerlere geniş imkânlar tanınması ve siyasi sistem yeni bir şekilde baştan düzenlenirken Avrupa düşüncesi, mimarisi ve giyim tarzının hızla yayılması gibi sebepler de ayaklanmalar üzerinde etkili olmuştur.

İngiliz hükümetinin Müslüman ve Hindu toplumun dini ve geleneksel değerlerini tahkir eden tutum ve davranışları neticesinde ortaya çıkan hoşnutsuzluk orduyu çoktan isyana hazır bir duruma getirmişti.⁹² Ancak kimse ilk adımı atmaya cesaret edemiyordu. İşte tam da bu noktada Batı Bengal’ın Berakpûr askeri kışlasında Mangal Pandey isimli genç bir asker 29 Mart 1857 Pazar gününde ilk adımı atarak isyanı başlattı. Pazar İngilizlerin tatil günüydü. Mangal Pandey öne çıkıp herkesi ülkeyi bağımsız hale getirmeye çağıran konuşmasıyla askerleri cesaretlendirmeye çalıştı. Mangal Pandey, kendisini engellemeye çalışan bir İngiliz

⁸⁷ Hindu toplumunda bir erkek vefat ettiğinde cesedi yakılırken karısının da canlı olarak yakılması adetini Satidah denir. O zamanki İngiliz hükümeti Satidah uygulamasını özel bir yasa getirerek kaldırmıştır.

⁸⁸ Hindu toplumunda dul kadınların ikinci bir evlilik hakkı yoktu. Toplumda Satidah uygulaması kaldırıldıktan sonra Hindu dul kadınların ikinci evliliği konusu tartışılmaya başlandı. Hükümet yeni bir yasa getirerek dul Hindu kadınların tekrardan biriyle evlenebilme hakkı tanıdı.

⁸⁹ Hindu toplumunda din değiştirme durumunda kişiler mirastan men edilmektedir.

⁹⁰ P.E. Roberts, *History of British India*, Oxford University Press, London 1938, s. 364.

⁹¹ Muhammad Shamsuzzaman, *British Birodhi Andolone Deobond Madrashar Vumika*, s. 76.

⁹² Mozumdar, *Bangladeşer İtihaş (Bangladeş’in Tarihi)*, s. 64.

generali vurarak yaralanmasına neden oldu. Karargâh artık Pandey'in kontrolündeydi. Gün boyunca bu başkaldırı hareketine birçok asker katılmıştı. Bu sırada İngiliz general, birlikleriyle kışla karargâhına saldırı düzenledi. Mangal Pandey, teslim olmak yerine cesurca savaşmaya devam etti. Ancak başarısız oldu ve kritik durumda hastaneye kaldırıldı. Mangal Pandey yargılandı ve ölüme mahkûm edildi. Böylelikle Berakpur'da sipahilerin birlikleri de bozuldu. Bu sırada askerlerin ayaklandığı haberi tüm Hint alt kıtasına yayılmaya başlamıştı. Mangal Pandey tarafından başlatılan bu isyan hareketi Merat ve Delhi dahil olmak üzere Hint alt kıtasının farklı bölgelerine hızlıca yayıldı. Bu arada, Bengal'in diğer bölgeleri; Chottogram, Sylhet, Dakka, Pabna ve Dinajpur'da da bu isyanın geniş etkisi gözlenmeye başladı.

Özellikle Chottogram'da askerler ayaklanmaya büyük bir katkı sağladı. Chottogram'da ilk isyan 16 Kasım'da bildirildi. Cesur sipahi Habildar Rojob Ali Khan, Chottogram Asker Devrimi'ne öncülük etti.⁹³ Chottogram'da askerler, saat 23.00'te hapishaneye saldırı düzenledi ve cezaevine girerek görevli polis memurlarını öldürüp mahkûmları serbest bıraktılar. Gece saat üçte, isyancılar üç tane fil ile pek çok mühimmatı alarak cephaneyi ateşe verdiler. Askerlerin Chottogram'daki devletin hazinesinin kilidini kırıp üç milyon taka alıp yolda harcadıkları da bildirilmiştir.⁹⁴ Ancak devletin arşiv belgelerine dokunmadılar. Askerler Chottogram'dan ayrılıp kuzeye gittiler. 22 Kasım'da Feni Nehrinden geçerek Tripura eyaletine girdiler. İsyancılar, kadınlar, çocuklar ve hapishaneden serbest bırakılan mahkûmlar da dahil olmak üzere yaklaşık 500 kişiydi.⁹⁵ Birlik İngiliz müdavimleriyle Sylhet yakınlarındaki Sathu adlı bir yerde savaştı. Mohonpur ve Jinankandi'de de savaştıktan sonra yenilip dağ tepelerine sığındılar. Sipahi Hareketi bir yılın ardından son buldu.

Sipahi Ayaklanması'nın doğrudan bir sonucu olarak, Hint alt kıtasında İngiliz Şirket yönetimi son buldu.⁹⁶ Hint alt kıtası bölge hakimiyeti, şirketten İngiliz hükûmetine geçti. Kraliçe Victoria, bölgeye kendi temsilcilerini tayin ederek hüküm sürmeye başladı. Kraliçenin tayin edilen bu temsilcilerine viceroy denilirdi. Kraliçe Victoria, Lord Canning'i viceroy olarak görevlendirdi. İsyanın başarısız olmasının ardından Hint alt kıtasında Bâbürlü dönemi de sona ermiştir. Bâbürlülerin bölgedeki son hükümdarı II. Bahadır Şah'tır. Hareketin en önemli sonucu halka cesaret aşılayıp başka isyanların ortaya çıkmasına öncülük etmiş olmasıdır. Hareket her ne kadar İngilizlerce isyan olarak tanımlansa da bölge halkı için bağımsızlık mücadelesidir.⁹⁷

⁹³ Dr. Abdul karim, *Banglar İtihaş (Bengal'in Tarihi) 1200-1857*, Boral Prokashani, Dakka 1999, s. 334.

⁹⁴ Karim, *Banglar İtihaş (Bengal'in Tarihi) 1200-1857*, s. 333.

⁹⁵ Karim, *Banglar İtihaş (Bengal'in Tarihi) 1200-1857*, s. 333.

⁹⁶ P.E. Roberts, *History of British India*, ss. 378-86.

⁹⁷ Abbas Ali Khan, *Banglar Musulmander İtihaş (Bengal Müslümanların Tarihi)*, c. 1,2, s. 285.

2.5 Çivit İsyanı/ Çiftçi İsyanı

1859 yılında Bengal bölgesinin çivit⁹⁸çiftçileri tarafından çivit yetiştiricilerine (Nilkor) karşı gerçekleştirilen isyan, tarihte Çivit İsyanı (Nil İsyanı) olarak bilinmekle birlikte Çiftçi İsyanı olarak da anılır.⁹⁹ Hint alt kıtasının toprağı özellikle çivit ekimi için uygun olduğundan dolayı İngiliz çivit yetiştiricileri, çivit ekimine büyük yatırımlar yapmışlardır. Çivit özellikle Bengal bölgesi sınırları içerisinde yer alan Nodia, Jessore, Bogra, Rangpur, Dakka, Feritpur, Murşidabad gibi illerde yetiştiriliyordu.¹⁰⁰

18. yüzyılda, Avrupa'daki Sanayi Devrimi sırasında İngiliz tekstil endüstrisi geliştiği için endüstri büyüdükçe, İngiltere'den gelen çivit talebi de artış göstermiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak İngiliz Doğu Hint Alt Kıtası Şirketi, Bengal ve Bihar'daki çiftçileri kârlı çivit endüstrisini büyötmeye teşvik etti. İlk başta çivit ekimi İngiliz Doğu Hint Alt Kıtası Şirketi'nin elindeydi. Ancak 1833 tarihli Charter Act'in sonucu olarak İngiliz çivit yetiştiricileri İngiltere'den Bengal bölgesine gelip istedikleri gibi çivit yetiştirmeye başladılar. O andan itibaren çiftçiler üzerinde İngiliz baskısı başladı. Çivit ekimi için Nilkuthi (Çivit ticaret noktası) kuruldu. Ayrıca, çiftçiler 'Dadon'¹⁰¹ olarak bir miktar para alıyordu. Bu ödemenin miktarı çok azdı. Yani aslında çiftçiler kendi emekleri ve paralarıyla çivit yetiştirmek zorundaydılar. Bu şekilde İngiliz çivit yetiştiricileri, çiftçilerinin kârlarını yağmalamaya başladılar. Ekonomik baskı ile yoksul çiftçiler üzerine zülüm de vardı. Bir çiftçi çivit yetiştirmeyi reddederse, tarif edilemez bir cezaya maruz kalıyordu. Sonuç olarak çivit çiftçilerene yönelik baskı, yağma ve sömürü artmıştı.

1830'da İngiliz hükümeti tarafından, çiftçilere yönelik bir yasa çıkarıldı. Bu yasaya göre bir çiftçinin Dadon alıp çivit yetiştirmemesi durumunda, çivit yetiştiricileri çiftçileri hapsedebilecekler ve geçici bir süre mülklerine el koyabileceklerdi. Böylece çiftçilerin üzerindeki baskı düzeyi artmış ve sonucunda çiftçiler adeta toprak kölesi haline gelmiştir. Tüm bu baskı ve zulümlere karşı çiftçiler isyan etmek zorunda kaldı. 1859-1860 yıllarında, Jessore, Khulna, Çobbişporgona, Nodia, Feritpur, Pabna vb. illerden yaklaşık elli yüz bin çiftçi bu isyana katıldı. 1859 yılının Şubat-Mart ayında çiftçiler birlik olup çivit yetiştirmeyi reddettiler. Başlangıç itibariyle şiddet içermeyen hareket, çivit ekimi yapmadıkları için çiftçiler mezâlîme uğrayınca silahlı bir isyana dönüşmüştü. İngiliz hükümeti, Çivit İsyanı'nı bastırmak için 1860 yılında "Çivit Komisyonu" (Nil Komisyon) kurdu. Yerinde inceleme yapan komisyon, çiftçilerin iddialarını haklı bulduğundan çivit ekimi ile ilgili bir yasa çıkardı.¹⁰² Sonuç olarak, Çivit İsyanı 1862'de sona erdi.

⁹⁸ Çivit bir çalı türüdür. Fasulye ailesine ait bir bitkidir. Latince adı *Indigofera tinctoria*'dır. Civitten mavi renk elde edilir. İnsan yapımı yapay mavinin yaratılmasından önce, doğal mavi son derece değerliydi. Özellikle Avrupa'daki sanayi devrimi nedeniyle tekstil endüstrisinde çivite talep çok arttı. O zamanlar bu doğal mavi renk, Hindistan alt kıtasında yetiştiriliyordu.

⁹⁹ Mozumdar, *Bangladeşer İtihaş (Banglaseş'in Tarihi)*, s. 94.

¹⁰⁰ Abbas Ali Khan, *Banglar Musulmander İtihaş (Bengal Müslümanların Tarihi)*, c. 1,2, s. 106.

¹⁰¹ Dadon sistemi, önceden çiftçilere belli bir miktar para verilip istenilen ürün, yetiştirmeye zorunlu hale getirmek demektir.

¹⁰² Mozumdar, *Bangladeşer İtihaş (Banglaseş'in Tarihi)*, s. 81.

Çivit İsyanı, Bengal çiftçilerinin organize olarak hareket ettikleri başarılı bir hareketti. Bu hareketteki zafer, Bengal halkının moralini yükseltti. Çivit isyanın büyüklüğünü fark eden İngiliz hükümeti 1860 yılında bir komisyon kurdu. Bu komisyon, çivit yetiştiriciliğini çiftçilerin hür iradesine bırakıyordu. Çivit isyanının bir sonucu olarak, çiftçiler çivit ekiminden kurtulmuştu. Çiftçilerin çivit yetiştiricilerine karşı bu başarısı Bengal tarihinde özel bir öneme sahiptir. Bengal literatüründe bu hareketin etkileriyle ilgili yazarlar çok sayıda oyun tiyatrosu ve roman yazmışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM: HİLAFET HAREKETİ

1. Hilafet Hareketinin Ortaya Çıkmasına Sebep Olan Faktörler

1.1 Panislamizm

İttihat-ı İslam, ittihat-ı din, uhuvvet-i din gibi kavramlar, “tüm Müslüman dünyasını tek bir halife altında birleştirmek” anlamında Osmanlı Devleti ile Hint bölgesi, Endonezya ve Orta Asya’daki Müslümanlar arasında olan yazışmalarda kullanılan kavramlardır.¹⁰³ Batı, bu terimlerin yerine Panislamizm ifadesini ikâme etmiştir. 21. yüzyılın çok uluslu yapısının etkisiyle terim zaman içerisinde anlam genişlemesine uğramıştır. Bugün Panislamizm ifadesi, “farklı Müslüman devletlerin, ortak amaçlar uğruna birleşip Müslümanlara hizmet eden birleşik bir orduya sahip olmalarını” ifade etmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Panislamizm günümüze kadar etkili olmuş bir harekettir. Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde başlayan bu ideoloji, II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde asıl şeklini almış ve zirvesine ulaşmıştır.¹⁰⁴ Batılıların ve Avrupalıların etkilerine karşı özellikle Sultan Abdülhamit’in uyguladığı bir ideolojidir. Avrupa ülkelerinin etkisiyle Balkan eyaletleri ayaklanmaya başlamış, 1875 yılında Hersek’te gerçekleşen başkaldırıyı, 1876 yılında Rusların desteğiyle Bulgarların ayaklanması izlemiştir.¹⁰⁵ Bu gelişmelerin yaşandığı sırada tahta geçen Abdülhamid’in (1876) acil bir şekilde çözüme kavuşturması gereken iki meselesi olmuştur. Birincisi; devletin birliğini sağlayarak bütünlüğünün korunabilmesi ve ikincisi ise dış baskıların hafifletilmesidir. Öte yandan onun tahta geçişinden sonraki yıl 1877’de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı durumu daha da şiddetlendirmiştir.¹⁰⁶ Bu durumda Sultan Abdülhamid, dünyanın dört bir yanındaki Müslümanları tüm dış güçlere karşı birleştirmek ve onlardan yardım almak amacıyla Panislamizm politikası izlemiştir. Batılılar Panislamizm ideolojisini siyaseten “öcü” olarak görmüşler ve bunun bir dünya tehdidi olabileceğini söylemişlerdir. Elbette batının bu tür abartılı tepkiler vermesinin ardında Müslümanlar üzerindeki çıkarlarının zedelenmesine yönelik korkuları etkilidir. Gerçek anlamda Panislamizm Müslümanların manevi ve maddi kaynaklarının yabancılar tarafından sömürülmesine karşı alınan bir tedbir, bir protesto niteliğindedir.¹⁰⁷

Panislamizm düşüncesinin ortaya çıktığı dönemde Hint alt kıtası İngiliz sömürgesi altındaydı. Bu yüzden de bölgedeki Müslümanların tek ve son umudu Osmanlı hilafetiydi.¹⁰⁸ Böylece Panislamizm, tüm

¹⁰³ Azmi Özcan, *Pan- İslamizm*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997, s. 34. Daha fazla bilgi için Bkz Mushir Hosain Kidwai, *Pan-Islamism*, Lusac&Co, London, (29.06.2022).

¹⁰⁴ Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, University of London, London 1973, s. 13.

¹⁰⁵ Azmi Özcan, *Pan- İslamizm*, s. 55.

¹⁰⁶ Azmi Özcan, *Pan- İslamizm*, s. 57.

¹⁰⁷ George Wyman Bury, *Pan-Islamism*, Macmillan, London 1919, s. 01.

¹⁰⁸ Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 05.

Müslüman dünyasında çok popüler hale gelirken Hint alt kıtasındaki Müslümanlar arasında da çok fazla kabul görmüştü.

Hint alt kıtasındaki Müslümanların Osmanlı'ya yönelik teveccühünün Osmanlı-Rus savaşı ile başlayan süreçte ivme kazandığı görülür. Hint alt kıtası dahil olmak üzere Panislamizm fikrinin dünyaya yayılmasında etkili olan en önemli isimlerden birisi Cemâleddin Efgânî'dir.¹⁰⁹ Ancak Panislamizm düşüncesi bölgeye Efgânî'den çok daha önce gelmiştir. Efgânî bu ideolojiyi yaygınlaştırmış ve 1890'lı yıllarda Hin alt kıtasında Panislamizm'in vaizi olarak hatırı sayılır bir şöhret kazanmıştır.¹¹⁰ Panislamizm bölgedeki en popüler dönemini ise Efgânî'nin etkisi altında kalan Şibli Nu'mânî (ö. 1914) ve Hilafet hareketinin Bengal lideri Mevlânâ Ebû'l-Kelâm Âzâd'ın (ö. 1958) faaliyetleri neticesinde yaşamıştır. Afganistan'da doğduğu ifade edilen Efgânî, hayatı boyunca pek çok Müslüman ülkeyi ziyaret etmiştir. On sekiz yaşındayken Hindistan'a gelmiş ve bir buçuk yıl kadar Hindistan'da kalmıştır. Hindistan'da kaldığı süreçte Müslüman kimliğinin önemi ve bu kimliğin korunmasına yönelik tedbirler alınması gerektiği ile ilgili inancı kuvvetlenmiştir. 1857 yılında Hindistan'daki Sipahi Ayaklanması sırasında Müslümanların maruz kaldığı sosyal, siyasi ve ekonomik aşağılanma, Efgânî'nin İngiliz emperyalizmine karşı duruşunu daha da netleştirmesine sebep olmuştur.¹¹¹ Esasen Efgânî Hindistan'dan sonra Afganistan ve Fransa üzerinden Mısır'a geçti ve Panislamizm düşüncesini yaymak için Mısır'da elverişli bir ortam yakaladı. Daha sonra Türkiye'de faaliyet gösteren Efgânî oradan İran'a geçti. Ölümünden sonra da öğrencisi sayılan Siblî Numani ve Mevlâna Ebû'l Kelâm Azad sayesinde Hin alt kıtası siyasetini etkilemeye devam etmiştir. Kitleleri etkileyen bir lider ve aktivist olmasının yanı sıra aynı zamanda yazar olan Efgânî, yazılarında İslâm dünyasının temel sorunlarına vurgu yapmış ve Müslümanların bir lider etrafında birleşmesi fikri üzerinde ısrarla durmuştur.

Panislamizm adı altında İslam dünyasını birleştirip Müslümanları batılı emperyalistlerin hegemonyasından kurtarmayı hedefleyen Efgânî, yaptığı çalışmalar rahatsızlık uyandırınca uzunca bir süre faaliyet gösterdiği Mısır'dan sınır dışı edilmiş ve 1880 yılında Hint alt kıtasının Haydarabat mevkesine gelmiştir. Bu süreçte Mısır'daki etkisi devam etmiş ve onun faaliyetlerinin etkisiyle Mısır'da 1882'de Albay Arabi önderliğinde İngilizlere karşı milliyetçi bir başkaldırı hareketi başlamıştır. İngiliz hükümeti bu başkaldırı sırasında Kalküta'da olan Efgânî'yi gözlem altına almıştır. Efgânî, 1884 yılında bir süreliğine Kalküta'dan ayrılarak Afganistan üzerinden Paris'e gitmiştir.

Efgânî Kalküta'ya geldiğinde, Bazı Bengal Müslüman liderler, onu destekleyip desteklememek hususunda bir süre tereddüt yaşamışlardır. Örneğin Nevvâb Abdülatif (ö. 1893) İngilizlerle yaptıkları

¹⁰⁹ Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 15.

¹¹⁰ Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 16.

¹¹¹ Nikki R. Keddie, *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal-ud-Din 'al-Afghani*, University of California Press, California, London 1983, s. 23.

stratejik ittifaklar nedeniyle İngiliz karşıtı Efgânî'nin Kalküta Medresesi'nde konuşma yapmasını engellemişlerdir. Yine de Efgânî, Amir Ali'nin (ö. 1928) desteğiyle Albert Salon'da konuşma yapmayı başarmıştır. Esasen İngilizlerle aralarındaki ittifak gereği çekimser davranan birkaç lider dışında bölgedeki Müslüman kanaat önderlerinin Efgânî'ye yaklaşımı son derece olumludur. Mevlâna Mohammed Ekrem Han (ö. 1968) ve Mevlâna Münîrüz zamân İslamabadi gibi Bengal liderler, Efgânî'ye saygı duymuşlardır. Özellikle, Ekrem Han'ın editörlüğünü yaptığı aylık "Mohammedî Dergisi" Efgânî ideolojisinden esinlenerek İslami birlik mesajını yaymıştır. İsmail Hüseyin Şîrâzî (ö. 1931), Gulâm Mustafa (ö. 1964) ve Kadı Nâzîrülislâm (ö. 1976)¹¹² gibi birçok ünlü şairin Panislamizm temalı şiirleri mevcuttur. Hint alt kıtasında Mevlâna Ebü'l-Kelâm Âzâd ve Ali kardeşlerin önderliğinde gelişen Hilâfet Hareketi'nde de Efgânî'nin Panislamizm düşüncesinin etkisi büyüktür.

Müslüman liderlerin çekimser tutumlarına karşın halkın, en başından beri Efgânî'ye sempati beslediği görülür. Bengal Müslümanları Efgânî'nin çağrısıyla Panislamizm çalışmalarında aktif rol oynamışlardır. Efgânî tarafından Paris'te yayınlanan gazetesi "Urvetü'l-vüskâ"nın bazı masrafları Doğu Bengal bölgesinin Müslümanları tarafından karşılanmıştır.¹¹³ Panislamizm'in yayılma sürecinde Hint alt kıtasındaki Müslümanlar bir yandan cemiyetler kurarak topladıkları paraları İstanbul'a gönderirken bir yandan da Ruslara karşı Osmanlı devletinin yanında yer almak istediklerini belirten mektubu İngiliz hükûmetine göndermişlerdir.¹¹⁴

Efgânî liderliğinde Hint alt kıtasında yürütülen Panislamist faaliyetlerin iki önemli merkezi bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kalküta'dır. Bengal Müslümanları yedi yüz Müslümanın katılımıyla 7 Ekim 1876 yılında Kalküta'da bir halk mitingi düzenlemiştir. Muhammeden Literary Society'nin sekreteri Abdüllatif, bu toplantının başkanlığını yapmıştır. Kalküta'daki Panislamist propaganda faaliyetlerinde Osmanlı halifelerine ve hilafet müessesesine kuvvetle vurgu yapılması oldukça dikkat çekicidir. Örneğin 1876'da Kalküta'da düzenlenen halk mitinginde Türklere yardım için Kalküta'da bağışlar toplanmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu toplantıda alınan kararların yürütülmesi için bir komite kurulması doğrultusunda karar alınmıştır. Bu karara göre 17 Ekim 1876 yılında Abdüllatif'in evinde komitenin ilk toplantısı yapılmıştır. Bengal Müslüman komitesi tarafından Hindistan Müslümanları adına İngiltere Kraliçesine yazılan bir mektup 20 Kasım 1876 yılında hazırlanmış ve dokuz bin Müslüman tarafından imzalanmıştır. Mektupta aynı zamanda halife olan Osmanlı devleti sultanının Hint alt kıtasındaki Müslümanlar için ne kadar önemli olduğu vurgulanmış ve Osmanlı Devleti için İngiltere'den destek istenmiştir. Ayrıca 14 Kasım 1876 yılında Seyyid Amir Ali Han tarafından Kalküta'da bir toplantı daha yapılmış ve iâne defteri açılmıştır.

¹¹² 1971 yılında Bangladeş bağımsızlığını kazandıktan sonra Kadı Nâzîrülislâm Bangladeş'in milli şairi olmuştur.

¹¹³ Daha fazla bilgi için Bkz. "Kazı Abdul Wadud, *Shashoto Bongo*, Bangla Academy, Dakka 1988".

¹¹⁴ Gökhan Çetinsaya, II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında «İslâm Birliği» > Hareketi (1876-1878), s. 37.

Böylece Gazipur ve Bengal bölgelerinin diğer kısımlarında para toplama faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.¹¹⁵ Hint alt kıtasındaki bu faaliyetler İstanbul'da ilgiyle karşılanmış ve Basiret gazetesi bu gelişmeleri Osmanlı kamuoyu ile paylaşmıştır.¹¹⁶ Bu yardım faaliyetlerinden dolayı Osmanlı Devleti, İstanbul'dan Bengal Müslümanlarının lideri Abdülatif'e bir teşekkür mektubu yollamıştır.

Bengal Müslümanlarının Panislamizm ülküsüyle Kalküta'da gerçekleştirdikleri faaliyetlerde İslam dünyasını farklı coğrafyalarından temsilcilerin bulunması önemlidir. Mekke'den gelen temsilci hafız Abdullah ve İstanbul'dan gelen Abdülhamid, Bengal Müslümanları tarafından düzenlenen toplantılarda konuşmalar yapmışlardır.¹¹⁷ Hacı Nur Muhammed ve Hacı Ahmed, Hint alt kıtasının diğer eyaletleriyle irtibat ve özellikle Kalküta'da toplanan paraların Bombay'a transferinde önemli rol oynamışlardır.

Panislamizm adı altında İslam dünyasını birleştirmek için Hint alt kıtasında yürütülen faaliyetlerde Kalküta'dan sonra ikinci önemli merkez Bombay'dır. Bombay'daki bir cemiyet İngiltere ve Osmanlı devleti arasında dostluk kurulmasını istediklerini bildiren bir mektubu İngiltere'ye göndermiştir. Ayrıca 16 Eylül 1876'da Encümen-i-İslam adlı cemiyet Osmanlı- Rus savaşı sürecinde Türkler için yardım sandığı kurmaya karar vermiştir. Hilafet hareketi başlayıncaya kadar bu gibi faaliyetlerin Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Hicaz demiryolunun inşası gibi süreçlerde tüm Hint alt kıtası boyunca devam etmesi dikkat çekici bir husustur.

Hint alt kıtası Müslümanlarının Hicaz demiryolunun inşası projesine katkıları oldukça önemlidir.¹¹⁸ 1900 ve 1908 yılları arasında Osmanlı Devleti Şam'ı, Medine ve Mekke'ye bağlamak amacıyla Hicaz Demiryolu'nu inşa etme kararı alır. Böylece hacıların sayısını artırmayı ve devletin Suriye ve Arabistan'daki askeri kapasitesini geliştirmeyi hedeflemiştir.

Proje için toplanması gereken 4 milyon Osmanlı parası, devlete oldukça önemli bir mali yük getirmiştir. Devam etmekte olan başka projeler de olduğundan Osmanlı devleti, büyük bir yardım kampanyası düzenleyerek ihtiyaç duyulan miktarı bir araya getirme yoluna gitmiştir.¹¹⁹ Bu amaçla bağış talep ederken de İslam dünyasının birliğine vurgu yaparak Panislamizm argümanlarını kullanmıştır. Çoğu Müslüman ülkede bağış kampanyaları gerçekleştirilmiştir. Mevcut kanıtlar, en yüklü bağışların Mısır ve Hindistan coğrafyasından geldiğini göstermektedir. Gönüllü bağışların toplam miktarı tam olarak bilinmemektedir. Fakat Aralık 1903'te İngiliz Hükümeti Hint alt kıtasında toplanan bağışların miktarının yedi yüz elli bin Osmanlı parası olduğunu bir tahmin olarak ileri sürmektedir.¹²⁰ Osmanlı'nın Hicaz

¹¹⁵ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında «İslâm Birliği» Hareketi (1876-1878)*, ss. 36-46.

¹¹⁶ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında «İslâm Birliği» Hareketi (1876-1878)*, s. 42.

¹¹⁷ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında «İslâm Birliği» Hareketi (1876-1878)*, s. 98.

¹¹⁸ Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 21.

¹¹⁹ William L. Ochsenwald, "The Financing of the Hijaz Railroad", *Die Welt des Islams*, c. 14, S. 1/4 (1973), ss. 129-49, doi:10.2307/1570027.

¹²⁰ William L. Ochsenwald, "The Financing of the Hijaz Railroad", ss. 129-49.

demiryolu projesi için bağış çağırısında bulunduğu 1900 yılından itibaren birkaç yıl içinde sadece bu iş için Hint alt kıtasında yüz elliden fazla komite kurulmuş olması konu ile ilgili oldukça önemli veriler sunmaktadır. Bengal bölgesi, Haydarabat, Kaşmir ve Bombay bağış sürecinde başı çeken merkezlerdir. Bu süreçte zengin Müslümanların şahsi bağışları da oldukça önemlidir. Kalkütalı Mirza Ali, 5.000 Osmanlı parası (Ottoman pounds) ve bir tüccar olan Arif İsmail Bihram, yaklaşık 1.000 Osmanlı parası bağışta bulunmuştur.¹²¹

1.2 Bengal Bölgesi'nin Batı ve Doğu Eyaletlerine Bölünmesi

1905 yılında, İngilizlerin Hindistan genel valisi olan Lord George Nathaniel Curzon, Bengal eyaletini batı ve doğu olarak ikiye böldü. Bu olay “Bengal’in ayrılması (Bongovongo)” olarak adlandırılmıştır. Bu durum 1911 yılına kadar devam etmiş ve 1911 yılında bölge yeniden Bengal adı altında birleştirilmiştir. İşte 1905-1911 yılları arasında Bengal bölgesinin doğu ve batı olarak ikiye ayrılması, İngiliz sömürgesi altındaki Bengal siyasi tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ayrılmanın hem bölgedeki Hindu nüfus hem de Müslüman nüfus üzerinde oldukça önemli etkileri olmuştur. Ayrılma hadisesinin Müslüman nüfus üzerindeki en önemli etkisi bağımsızlık mücadelelerini harekete geçirmesidir. Nitekim ayrılmanın hemen ardından 1906 yılında Müslümanları temsil eden bir parti olan Müslüman Birliği (Muslim League) kurulmuştur.

İngiliz hükümeti, Bengal’in ayrılmasının ana nedeni olarak idarî bir takım gerekçeler ileri sürerken Bengal tarihçilerinin ve Batı Bengal’in milliyetçi liderlerinin büyük bir kısmı, Bengal’in ayrılmasının amacının tamamen siyasi olduğuna inanmaktadır. Bengal’in ayrılmasının mimarı Lord Curzon bunu birinci sınıf bir idari reform olarak adlandırmıştır. Ayrılmasından önce Bengal sûbesi (Bengal eyaleti); Bengal, Bihar ve Orişşa’dan oluşuyordu ve yüz ölçümü ile nüfus bakımından Hindistan’ın en büyük eyaletiydi.¹²² Geniş bir eyaleti yönetmesi oldukça zor olduğundan Bengal’de görevlendirilen vali ve memurlar, yaşadıkları problemleri defalarca üst makamlara iletmişlerdi. Lord Curzon Hindistan’ın genel valisi olarak görevlendirildiğinde öncelikli olarak Bengal valilerinden gelen şikayetleri ele aldı ve Bengal’in idarî açıdan ayrılması için çalışmalara başladı. Dışardan bakıldığında bu durum İngiliz hükümetinin geleneksel “böl ve yönet politikasının” bir tezahürü olarak görülüyordu. İngilizler Bengal’in bölünmesinin Bengal Müslümanlarının idaresini kolaylaştıracağı düşüncesindelerdi. Ayrılma sayesinde Müslümanlar Hindulara karşı örgütlenecek böylece Dakka merkezli Müslüman çoğunluklu Doğu Bengal, Kalküta merkezli Hindu ağırlıklı Batı Bengal ile karşı karşıya getirilebilecekti. Bu çekişme ortamında İngilizler, kendi yönetimlerine karşı ortaya çıkabilecek her türlü örgütlenmeyi daha kolay kontrol edebileceklerdi. İngilizlerin bölgeyi

¹²¹ William L. Ochsenwald, “The Financing of the Hijaz Railroad”, ss. 129-49.

¹²² Dr. Abu M. Delowar Hosen, *Bangladeşer İtihaş: 1905-1971 (Bangladeş’in Tarihi: 1905-1971)*, University Press, Dakka 2008, s. 21.

ayırma girişimlerindeki bir diğer amaçları ise Bengal'deki milliyetçi isyanların önüne geçebilmektir.¹²³ Çünkü 20. yüzyılın başlarında Bengal'de Hindu Bengal orta sınıfının liderleri tarafından yönetilen Kalküta merkezli oldukça büyük bir İngiliz karşıtı milliyetçi hareket baş göstermişti. İngiliz bürokratlar, Bengal'in bölünmesi yoluyla Bengal ulusunun birlik ve dayanışmasının yok olacağına ve milliyetçi hareketlerin zayıflayacağına inanıyorlardı.

1885 yılında Hint alt kıtasının siyasi birlikteliğini sağlamak amacıyla kurulan Hindistan Ulusal Kongresi en başından beri (1903) Bengal'in ayrılmasının karşısında durdu.¹²⁴ Hindistan Ulusal Kongresi'nin 1904 yılında gerçekleştirilen bir oturumunda Bengal'in ayrılması düşüncesi ağır bir dille eleştirildi. Lord Curzon, bu duruma tepkisini, "Kalküta'daki bazı komplocu kişilerin Ulusal Kongreyi yönettiğine inandığını" ifade ederek gösterdi.¹²⁵ Lord Curzon, ayrılma ile Kalküta'nın öneminin azalacağına ve alternatif merkezlerin ortaya çıkmasıyla Ulusal Kongre'nin zayıflayacağına inanıyordu.

Bengal'in ayrılması fikri ilk ortaya atıldığında (1903) Nevvâb Sâlimullah başta olmak üzere Müslümanlar öneriye karşı çıktılar. Ancak Lord Curzon'un 1904'te Doğu Bengal'e (18 Şubat Dakka ve 22 Şubat Mymensingh) yaptığı ziyaret sırasında Bengal'in ayrılmasıyla ilgili öne sürdüğü argümanlar durumu değiştirdi.¹²⁶ Nevvâb Sâlimullah ayrılmayı destekledi ve kamuoyunu da arkasına almayı başardı. İlerleyen süreçte birkaç zemindar ve avukat dışında Doğu Bengal önerisi, tüm Müslüman halk tarafından memnuniyetle karşılandı. Elbette bazı istisnalar vardı. Eğitimli Müslümanların küçük bir kısmı Bengal'in ayrılmasına karşıydı. Bunların çoğu Kalküta'da yaşayan Zemindar ve Ulusal Kongresi yanlısı politikacılar. Fakat sosyal statü ve örgütsel yetenek açısından hiçbiri Nevvab Sâlimullah veya Nevvâb Ali Chowdhury'ye eşit değildi. Bu nedenle Bengal'in Müslüman halkını etkileyememişlerdi. "Müslüman Edebiyat Derneği" (Muslim Literary Society) 1905'te Müslümanlardan ayrılma karşıtı hareketlere destek vermemelerini isteyen bir deklarasyon yayınladı. Böylece süreç sonunda Doğu Bengal Müslümanlarının çoğunluğu Bengal'in ayrılmasını destekledi. Khaja Atikullah (Dakka Nevvab ailesinden), İsmail Hosain Şîrâzî, Alimuzzaman (Feritpur) ve Liyakat Ali (Noakhali) destekleyenler arasındaki önemli isimlerdir.¹²⁷

1905 yılında ayrılma gerçekleştiğinde Hindu toplumunun farklı kesimleri, kendilerine özgü bazı gerekçelerle ayrılmaya karşı çıktılar. Kalküta'nın eğitimli orta ve üst kast Hinduları, özellikle Hindu zemindarlar, politikacılar, tüccarlar, iş adamları, avukatlar ve gazeteciler Bengal'in ayrılmasına karşı çıkan bir hareket başlattı. Ünlü politikacı Surendranath Banerjee, Bengal'in bölünmesiyle Hinduların aşağılanacağını söyledi. Bazı Hindular bu durumu Müslümanların üstünlük kazanma girişimi olarak

¹²³ R. C. Majumder, *History of The Freedom Movement in India Vol 2*, Firma K L M Pvt. Ltd., Kalküta 1963, s. 5.

¹²⁴ R. C. Majumder, *History of The Freedom Movement in India Vol 2*, s. 5.

¹²⁵ Dr. Abu M. Delowar Hosen, *Bangladeşer İtihaş: 1905-1971 (Bangladeş'in Tarihi: 1905-1971)*, s. 23.

¹²⁶ R. C. Majumder, *History of The Freedom Movement in India Vol 2*, s. 210.

¹²⁷ Muhammad Abdul Mannan, *Bongo theke Bangladeş (Bongo'dan Bangladeş)*, Dhaka 2007, s. 187.

adlandırdı. Üst kast Hindularının ve Bengal Hindu orta sınıfının Bengal'in ayrılmasına karşı muhalefetine ana nedeni maddi çıkarlardı. Yeni eyalet kurulursa Başkent Dakka'da sanayi kurumları kurulacak, yeni kapitalist sınıf ortaya çıkacaktı. Bunun doğal bir sonucu olarak Kalküta merkezli sanayici ve tüccarların tekeli işleri bozulacaktı. Eğitimli orta sınıf, avukatlar ve gazeteciler de benzer nedenlerden dolayı korkuyordu. Özellikle avukatlar, Dakka'da yeni Yüksek Mahkeme kurulursa hukuk işlerinin azalacağından endişe ediyorlardı.¹²⁸ Çünkü müşterilerinin çoğu Doğu Bengal'dendi. O zamanın Hindu politikacıları ise, Dakka merkezli yeni eyalet kurulursa Müslümanların yeniden ayağa kalkacağını düşünüyorlardı. Politikacılar arasında Surendranath Banerjee, Gangadhar Tilak, Arvind Ghosh, Bipin Chandra Pal, Aşevin Kumar Dutta vs. Bengal'in ayrılmasına karşı yürütülen faaliyetlerde liderlik rolü oynamışlardır. Hindu entelektüelleri ise bunu Bengal dili ve edebiyatına bir saldırı olarak görüyorlar. Sonuç olarak Hindu toplumunun farklı kesimleri 7 Ağustos 1905 tarihinde Kâsımbazar'ın zemindarı Maharaja Mahendra Chandra Nandi'nin başkanlığında Kalküta'daki Belediye Binası'nda bir protesto toplantısı düzenledi. Maharaja konuşmasında, yeni eyalette Müslümanların çoğunluk olacağını, böylece Bengal Hindularının kendi ülkelerinde azınlık durumuna düşeceklerini ifade etti. Üst ve orta kast Hinduları Bengal'in ayrılmasına karşı çıkarken, siyasi ya da ekonomik kaygıları olmayan alt kast Hinduları ise bu durumu memnuniyetle karşılamış, hatta desteklemişlerdir. Bengal'in ayrılma günü olan 16 Ekim 1905 tarihinde Doğu Bengal bölgesinin önemli merkezleri olan Mymensingh, Feritpur, Sylhet ve Dakka'da Müslümanlar bayram tadında kutlamalar gerçekleştirildi. Buna karşın Hindu cephesinde ayrılma günü kara bir gün olarak kaydedildi, açlık grevleri düzenlendi.¹²⁹ O gün çoğu yerde Hindular Müslümanlar üzerine saldırı düzenlediler.¹³⁰ Toplantı ve mitinglerde Müslümanları inciten bir marşı Bengal ulusal marşı olarak kullandılar. Böylece Bengal'in ayrılmasına karşı olan hareketler aynı zamanda Müslüman karşıtı hareketler olarak anılmaya başlandı.¹³¹ Sonuç olarak, Bengal ve Bengal dışındaki toplumsal uyum artık tehdit altındaydı. Hindu ve Müslümanlar arasında gerçekleşen çatışmalarda çok sayıda insan hayatını kaybetti. 1906 ve 1907 yılları arasında Kumilla, Dakka, Feritpur, Jamalpur, Rajshahi, Mymensingh, Pabna olmak üzere Doğu Bengal'in birçok merkezi bu çatışmalardan nasibini almıştır.

Lord Curzon, Bengal Sübesini 16 Ekim 1905 tarihinde doğu ve batı olarak ikiye böldü.¹³²

“Doğu Bengal ve Assam Eyaleti” artık Aşam, Chottogram, Dakka ve Rajshahi bölgelerinden oluşuyordu.

¹³³ Bu yeni eyaletin nüfusu on sekiz milyonu Müslüman, on iki milyonu Hindû olmak üzere toplam otuz bir

¹²⁸ Muhammad Abdul Mannan, *Bongo theke Bangladesh (Bongo'dan Bangladesh)*, ss. 139-40.

¹²⁹ R. C. Majumder, *History of The Freedom Movement in India Vol 2*, s. 22.

¹³⁰ Muhammad Abdul Mannan, *Bongo theke Bangladesh (Bongo'dan Bangladesh)*, s. 185.

¹³¹ Dr. Abu M. Delowar Hosen, *Bangladesher İtihaş: 1905-1971 (Bangladesh'in Tarihi: 1905-1971)*, s. 31.

¹³² Sumit Sarkar, *The Swadeshi Movement in Bengal 1903-1908*, People's Publishing House, New Delhi 1973, s. 12.

¹³³ Sumit Sarkar, *The Swadeshi Movement in Bengal 1903-1908*, ss. 11-12.

milyonu.¹³⁴ Dakka, “Doğu Bengal ve Assam” eyaletlerinin başkenti yapıldı. Böylece Dakka kaybettiği ekonomik ve siyasi konumunu geri kazanmaya başladı. Yeni ofisler, sekreterlikler ve sanayi kuruluşları teşekkül etti. Yukarıda da ifade edildiği üzere İngilizler, ayrılma kararını alırken Doğu Bengal Müslüman kamuoyunun desteğini almak için nevvâbların özellikle de Nevvâb Sâlimullah’ın desteğine başvurmuşlardı.¹³⁵ Ayrılmanın hemen ardından 30 Aralık 1906’da Nevvâb Sâlimullah’ın çağrısıyla Dakka’da Hint alt kıtasının farklı bölgelerinden gelen seksen Müslüman bölge temsilcisinin katıldığı toplantıda, Müslüman Birliği kuruldu.¹³⁶ Bu partinin kurucusu olan Nevvâb Sâlimullah (ö. 1915) Doğu Bengal halkının desteğiyle Müslümanların lideri oldu.

1.3 Bengal Bölgesinin Yeniden Birleştirilmesi

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Hinduların büyük bir kısmı ve Hindistan Ulusal Kongresi, Bengal’in ayrılmasına başından beri karşı çıkmışlardı. 1905 yılında Bengal’in ayrılmasından sonra, Hindistan Ulusal Kongresi her oturum ve halka açık toplantıda Bengal’in ayrılması karşıtı propaganda yaptı ve İngiliz hükûmetine bu karardan geri dönmesi için baskı uygulamaya devam etti. Haziran 1911 yılında Bengal’in 18 ilinden gelen etkili siyasi liderlerden oluşan Surendranath Banerjee¹³⁷ liderliğindeki bir heyet, Hindistan’ın yeni genel valisi Charles Hardinge’ye Bengal’in ayrılmasını ortadan kaldırması için bir ultimatoma verdi.¹³⁸ Hinduların Bengal’in ayrılmasını protesto etmeye yönelik girişimleri İngiliz yönetimini zor durumda bıraktı. Bir süre sonra İngiliz genel valisi sorunun çözümü için İngiliz kralı ve kraliçesinin Aralık 1911’de Hindistan’a geleceğini açıkladı. Nihayet 12 Aralık 1911’de İngiltere kralı V. George, Bengal’in yeniden birleştirildiğini ilan etti.¹³⁹

Bengal’in yeniden birleştirilmesi kararı Hindular arasında sevinçle karşılandı. Ulusal Kongre’nin başkanı Ambikacharan Mazumdar, İngiliz hükûmetine teşekkür etti. Karar Hindu milliyetçiliğinin zaferi olarak değerlendirildi. Hindular sevinç içerisinde iken Bengal’in Müslüman kesiminde ciddi bir üzüntü ve derin bir hayal kırıklığı gözleniyordu. Yeniden birleşme ile birlikte Doğu Bengal’de yaşanan müslümanların birliği ve dayanışması esasına bağlı gelişmelerin sekteye uğrayacağından endişe ediliyordu.

1906’da Dakka’da müslüman birliğinin kurulmasından sonra Bengal’in yeniden birleştirilmesine (1911) kadar olan süreçte yönetici kesim seçkinlerden oluşan zemindar sınıfı idi. Bu kesimi temsil eden nevvâb ailesinin üyeleri, yani Dhanbari’den Nevvab Nawab Ali Chowdhury, Chottogram’dan

¹³⁴ Muhammad Abdul Mannan, *Bongo theke Bangladesh (Bongo’dan Bangladesh)*, s. 178.

¹³⁵ R. C. Majumder, *History of The Freedom Movement in India Vol 2*, s. 210.

¹³⁶ Muhammad Abdul Mannan, *Bongo theke Bangladesh (Bongo’dan Bangladesh)*, s. 182.

¹³⁷ Kendisi Hindistan Ulusal Kongresi’nin lideridir.

¹³⁸ Dr. Abu M. Delowar Hosen, *Bangladesh İtihaş: 1905-1971 (Bangladesh’in Tarihi: 1905-1971)*, s. 35.

¹³⁹ Surendranath Banerjee, *A Nation in Making*, Oxford University Press, London 1925, s. 265.

Syed Shamsul Huda, Tangail'den Sir A. K. Gaznavi, İngiliz hükümetine körü körüne bağlı bir anlayışla bölgeyi yönetiyorlardı. Bu durum Bengal'in yeniden birleştirilmesinin ardından değişti. Müslüman Birliği'nin liderliği bu üst kesimden orta sınıfa geçti. Muhammed Ali Cinnah (ö. 1948) ve A. K. Fazlul Haque (ö. 1962) gibi liderlerin etrafında şekillenen bu kesimin temel özelliği özerk bir yönetim talep etmeleri idi. A. K. Fazlul Haque, 1912'de Bengal Yasama Konseyi'ne (Bengal Legislative Council) üye seçildi. Sonraki yılın Nisan ayında Yöneticiler Konseyi'nde Bengal'in yeniden birleştirilmesini eleştirip Müslümanların taleplerinin dikkate alınmaması durumunda büyük sıkıntıların baş göstereceği yönünde İngiliz hükümetini uyardı. Bu durum İngiliz hükümetinde endişeye yol açtı ve İngiliz genel valisi Hardinge, Bengal'in yeniden birleştirilmesinin ardından bir aç geçmeden durumu anlamak için Dakka'ya geldi. Burada yapılan toplantıda Hardinge, Müslüman heyete birleşmeyle başlayan yeni süreçte Müslümanların hakkını koruma ve Dakka'da bir üniversite sözü verdi. 2 Şubat 1912 tarihinde İngiliz Hindistan Hükümeti, Dakka Üniversitesi'nin kurulmasını önerdi. Hindu liderlerinin muhalefetine rağmen, Dakka'da bir üniversite kurmak için bir komisyon kuruldu. Böylece 1921 yılında Dakka Üniversitesi kurulmuş, bu durum ülkenin siyasi ve sosyo-ekonomik yapısı üzerinde önemli sonuçlar doğurmuştur.

1.4 Trablusgarp Savaşı

20. yüzyılın başlarında Hint alt kıtasında pek çok önemli gelişme yaşandı. Bunların başında 1905 yılında Bengal'in iki bölgeye ayrılması, 1906'da Dakka'da Hindistan Müslüman Birliği'nin kurulması ve nihayet 1911'de ayrılmasının ortadan kaldırılarak Bengal'in yeniden tek bir bölge olması geliyordu. Tüm bu gelişmeler Hint alt kıtasındaki Müslümanların gündemini meşgul eden önemli milli meselelerdi. Aynı dönemde Osmanlı'nın gündeminde Trablusgarp Savaşı vardı. 29 Eylül 1911 yılında İtalyanlar Trablusgarp'ı işgal ederek Osmanlı devletine karşı savaş ilan etti.¹⁴⁰ Kasım'da da Osmanlı devletinin önemli iki şehri olan Trablusgarp ve Bingazi'yi ele geçirdi. Osmanlı coğrafyasındaki bu gelişmeler içeride yaşanan tüm sıcak gelişmelere rağmen Hint alt kıtasındaki Müslümanlar tarafından oldukça yakından takip ediliyordu.¹⁴⁰ Buradaki Müslüman toplum Osmanlı cephesinden gelecek olumlu haberleri umutla bekliyor ve İtalyanlara karşı açık bir şekilde Osmanlı'yı destekliyorlardı.¹⁴¹

Hint alt kıtasındaki Müslümanların Trablusgarp Savaşı sırasındaki tutumunu anlamak için dönemin gazetelerine bakmak yeterlidir. Bu dönemde Hint alt kıtasındaki gazeteler Trablusgarp cephesindeki haberleri yakından takip edip okuyucularına aktarıyorlardı. Muhammad Ali'nin 'Comrade' gazetesi savaş mağdurları için bir yardım fonu açmıştı. Ayrıca the Watan, the Paisa Akhbar, the Wakil, the Observer ve the Hablul Metin gibi gazeteler, Avrupa ülkelerini ağır bir dille eleştiren makaleler yayınladı. Protesto için

¹⁴⁰ Matiur Rahman, *From Consultation to Confrontation: A Study of the Muslim League in British Indian politics, 1906-1912*, Luzac, London 1970, s. 228.

¹⁴¹ Mushirul Hasan, *A Nationalist Conscience: M.A. Ansari, the Congress, and the Raj*, Manohar, New Delhi 1987, s. 37.

haftalık olan gazeteler gündelik olarak yayınlanmaya başlandı. Yayınlanan makalelerde İtalyanların faaliyetleri, "yayılmacı tutkuların utanç verici bir göstergesi" olarak nitelendirilmiştir.¹⁴²

Hint alt kıtasındaki Müslümanlar Trablusgarp Savaşı sırasında Osmanlı'ya olan desteklerini, gazetelerde yayınladıkları makalelerin yanı sıra düzenledikleri toplantı ve protesto yürüyüşleriyle de tüm dünyaya duyurmaya çalıştılar. Bu amaçla ilk olarak 2 Ekim 1911 tarihinde Kalküta'da Osmanlı Hilal Ahmer (Osmanlı Kızılay) Cemiyetine yardım etmek için bir Kızılay Cemiyeti komitesi kuruldu.¹⁴³ Hindistan Kızılay Cemiyeti olarak bilinen bu cemiyet, savaşı durdurmak ve savaşta zarar gören Müslümanlar için yardım toplamak için gayret göstermiştir. Bengal lideri Amir Ali, Osmanlı'daki hasta ve yaralıların tedavisi için İngiltere'de bir tıbbi misyon heyeti tertip etti.¹⁴⁴ Böylece 1912 yılının Mayıs ayında İngiltere'den Trablusgarp'a bir tıbbi heyet gönderilmiştir.¹⁴⁵

Leknev'de Hindistan Müslüman Birliği tarafından düzenlenen toplantıda bütün Hint alt kıtasında İtalyan malların boykot edilmesi çağrısı yapıldı.¹⁴⁶ Bengal ve Madras olmak üzere pek çok bölgede boykot çağrısı için miting yapıldı.¹⁴⁷ Örneğin 22 Ekim 1911 tarihinde Bengal'de yaklaşık 50 bin kişinin katılımı ile bir miting gerçekleştirilmiştir. Mitingde Hindistan Kızılay Cemiyeti temsilcisi (Başkan) Gulam Hüseyin Arif ve Bengal lideri Ebül Kelam Azad boykotun önemi ile ilgili konuşmalar yapmışlardır. Bu çağrı Bengal, Pencab ve orta Hindistan'da yankılar uyandırmış ve kitlelerce destek görmüştür. Ebül Kelam Azad'ın sözleri şu şekildedir:

*"Kur'an'a göre bütün Müslümanlar kardeştir. Bu yüzden Müslümanlar birleşerek boykot da dahil mümkün olan her şekilde Türkiye'ye yardım etmelidir".*¹⁴⁸

Trablusgarp Savaşı başladığında İngiltere tarafsızlığını ilan etmişti. Fakat Hint alt kıtasındaki Müslümanların İngilizlerin tarafsızlığı hususunda ciddi şüpheleri vardı. Çünkü aynı İngilizler, 1905 yılında Bengal'in doğu ve batı olarak iki bölgeye ayrılmasına karar vermişler, çok değil 6 yıl sonra 1911'de de bu kararı iptal etmişlerdi. Müslümanlar İtalyanlar ile İngilizlerin gizli bir iş birliği içinde olduğundan şüphelenmekteydi. Bu hususta haksız da sayılmazlardı. Birkaç gün sonra İngiltere'nin Osmanlılara karşı ve İtalyan lehine bir politikası izlemesi bu şüpheleri daha güçlendirdi. Nitekim İngilizler Osmanlı'nın Mısır yolunu kullanmasına engel olurken İtalyanlara izin verdiler. Bu durum bölgedeki Müslümanları oldukça rahatsız etti ve İngilizlere olan güvenlerini derinden sarstı. Sonuç olarak Trablusgarp

¹⁴² Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914*, 2. baskı İsam Yayınları, Ankara 1997, s. 179.

¹⁴³ Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 22.

¹⁴⁴ Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 22.

¹⁴⁵ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, s. 180.

¹⁴⁶ Muhammad Yusuf Abbasi, *London Muslim League, 1908-1928: An Historical Study*, National Institute of Historical and Cultural Research, Islamabad 1988, s. 257.

¹⁴⁷ Matiur Rahman, *From Consultation to Confrontation*, s. 230.

¹⁴⁸ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, s. 180.

Savaşı sırasındaki tüm bu gelişmeler başta Bengal olmak üzere tüm Hint alt kıtasında Hilafet Hareketi'nin ortaya çıkması için elverişli bir zemin oluşmasında rol oynamıştır.

1.5 Balkan Savaşı

Henüz Trablusgarp Savaşı'nın etkilerini atlatamamışken Osmanlı kendisini, Balkan devletleri ile yeni bir savaşın içinde buldu. Avrupa ülkelerinin teşvik ve yardım ile ilk 8 Ekim 1912'de Karadağ Osmanlı'ya savaş ilan etti. Çok kısa bir süre sonra diğer Balkan devletleri de savaşa dahil oldu. Balkan Savaşı sonucunda Osmanlı devleti Edirne dahil Balkan topraklarını kaybetti. Ancak Osmanlı, 1913 yılının ağustos ayında Doğu Trakya ve Edirne'yi tekrar geri aldı.

Balkan Savaşı'nın ilan edilmesinin hemen ardından Hint alt kıtasındaki müslümanlar harekete geçti.¹⁴⁹ Bu sefer bölge halkı Müslümanlarının tepkisi Trablusgarp Savaşı'na göre çok daha sert ve organizeydi.¹⁵⁰ Bölgede ilk kez Şii-Sünnî ayrımı olmaksızın ulema bir araya geldi ve Diyubendi alimler tarafından “Osmanlı Devleti'ne yardım etmek farzdır.”, “Zekât paraları Osmanlı'ya gönderilebilir.” fetvaları yayınlandı.¹⁵¹ Urdu-yu Mualla, el-Hilal, Muhammedi, Comrade ve Zemindar olmak üzere bazı gazeteler Avrupa mallarını boykot etmeye ve bağış toplanmaya yönelik kendi kampanyalarını başlatmıştır. Bu kampanyalar halktan olağanüstü destek görmüştür. Neticede 1913 yılının mayıs ayında Hint alt kıtasında toplanan yardım miktarının bütün dünyada Osmanlı devleti için toplanan yardım miktarının yarısından fazlasını oluşturduğu tespit edilmiştir.¹⁵² Mevlâna Shibli Nomani “İslam tehlikede” (Islam in Danger) diyerek halkın Osmanlılara destek olmalarını istedi. Mevlâna Ebul kelam Azad ise bir adım daha ileri gidip cihat zamanı geldiğini ilan etmiştir. Gazeteci Şevket Ali Osmanlılar için (savaş açan Balkan devletlere karşı) savaşmak üzere gönüllü birliklerin örgütlenmesi çağrısında bulundu. Kendisinin ilk gönüllülerden olduğunu söyleyen Şevket Ali, “İslam yolunda şerefli bir ölüm şu anda birçoğumuzun yaşadığı hayattan bin kat daha iyidir.” diyordu. Şevket Ali'nin kardeşi ve Comrade gazetesinin editörü Muhammed Ali, Aligar Üniversitesi için toplanan fonların Türkiye'ye gönderilmesi gerektiğini söyledi.¹⁵³ Çok vakit geçmeden savaşa katılmak için birçok gönüllü ilgi gösterdi. Ne yazık ki, İngiliz hükümeti gitmelerine engel oldu.

Hint alt kıtası Müslümanlarının Balkan Savaşları sırasında Osmanlı'ya sağladıkları tıbbî destek gerçekten ilgi çekicidir. Muhammed Ali'nin inisiyatifi ile daha önce Londra'da bulunan Charing Cross hastanesinde görev yapan Doktor Muhtar Ansari başkanlığında bir sağlık ekibi kurulmuştur.¹⁵⁴ Öte yandan Bengal Lider Amir Ali, Londra'da Türkiye için bir Kızılay misyonunu organize ederken, bir telgrafla Hint alt kıtasındaki Müslümanlara da ilk sağlık ekibini bir an önce göndermeleri için güçlü bir çağrıda bulunur.

¹⁴⁹ Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 23.

¹⁵⁰ Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 23.

¹⁵¹ Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 24.

¹⁵² Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, s. 193.

¹⁵³ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, s. Azmi.

¹⁵⁴ Chaudhury Khaliqzaman, *Pathway to Pakistan*, Longmans Green and Co. Ltd, Lahor 1961, ss. 20-21.

Bu çağrı neticesinde 15 Aralık 1912 tarihinde 24 kişilik kadro Bombay'dan hareket edip Aralık'ın sonunda İstanbul'a ulaşır; hasta ve yaralı askerlere hizmetlerde bulunur.¹⁵⁵ Kadroda beş doktor ve on dokuz hastabakıcı bulunmaktadır. Bengal bölgesi olmak üzere Hint alt Kıtasının her bölgesinden temsil edilen başka kişiler de bu ekibin içinde yer almıştır. Bengal'dan Dr. Mahmudullah¹⁵⁶ ve ünlü şair Said İsmail Hüseyin Şîrâzî¹⁵⁷ bunlar arasında öne çıkan isimlerdir. Dr. Ansari'ye göre bu heyet Türk milleti ile Hint alt kıtası arasında bir birlik bağının oluşmasına oldukça önemli bir katkı sağlamıştır.¹⁵⁸ Şîrâzî'nin Balkan Savaşı sırasında bir süre Türkiye'de kalması, hilafet düşüncesine olan sempatisinin artmasına sebep olmuştur. Bu düşüncenin bir süre sonra Bengal'de başlayacak olan Hilafet Hareketi'ne etkisi büyük olacaktır. Doğu Bengal'ın Sirajganj Hilafet Komitesi'nin başkanı olan Şîrâzî, halk toplantısında yaptığı başkanlık konuşmalarında, yabancı mallara boykot, hilafetin kurulması ve Ankara'ya mali yardım çağrısında bulunmuştur.¹⁵⁹ Sonuç olarak Balkan Savaşı sırasında Hint alt kıtasındaki yardım faaliyetleri ve bölgeye dönen sağlık ekiplerinden alınan haberler, bölge Müslümanlarının Osmanlı'ya karşı sempatisini daha da arttırmıştır. Tüm bu gelişmeler, bölgede Hilafet Hareketi'ne uygun bir zeminin hazırlanmasında oldukça etkili olan faktörlerdir.

1.6 Birinci Dünya Savaşı

Hint alt kıtasında Müslümanlar iktidarı kaybedip İngiliz sömürgesi durumuna düştükleri andan itibaren umutlarını Osmanlı coğrafyasından gelecek olumlu haberlere bağladılar. Özellikle 1870 yılından itibaren Pan-İslamizm sayesinde Hint alt kıtası Müslümanları ve Osmanlılar arasındaki ilişki hızlı bir gelişme gösterdi. Osmanlı padişahı, Hint alt kıtası Müslümanları tarafından tüm İslam dünyasının halifesi olarak kabul edildi. Öte yandan 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Almanya ile İttifak Devletleri cephesinde savaşa dahil olması bölgece ciddi problemlerin yaşanmasına sebep oldu.¹⁶⁰ Hint alt kıtası Müslümanları Osmanlı'nın bu savaşa dahil olmasını istemiyordu. Çünkü bölgeye hâkim olan İngiltere karşı cephede yer alan İtilaf Devletleri'nin en önemli güçlerinden birisini oluşturuyordu. Bu, Hint alt kıtası Müslümanları ile Osmanlı'yı karşı karşıya getiren bir durumdu. Nitekim Mevlâna Abdul Bari Hint alt kıtası adına Osmanlı Sultanı'na bir telgraf göndermiş ve telgrafta Osmanlı'nın tarafsız kalmasını istediklerini şu sözlerle ifade etmiştir:

155 P.C. Bamford, *Histories of the Non-Co-Operation and Khilafat Movements*, Government of India Press, Delhi 1925, s. 113.

156 Chaudhury Khaliqzaman, *Pathway to Pakistan*, s. 23.

157 Muhammad Abdullah, *Banglay Khilafat -Oshozog Andolon (Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi)*, Bangla Academy, Dakka 1996, s. 147.

158 Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 25.

159 Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, ss. 146-47.

160 Shotten Shen, *British Birodhi Şadinota Şongrame Müslümander Vumika (İngiliz Karşısı Bağımsız Mücadelesinde Müslümanların Rolü)*, Jatiyo Şahitto Prokaşoni, Dakka 1986, ss. 144-45.

*“Hint Müslümanları olarak, hilafete olan inancımız ve güvenimiz gereği Britanya’yı desteklemenizi yahut bu savaşta tarafsız kalmanızı istirham ederiz”.*¹⁶¹

(“Placing our faith and confidence, which we the Indian Muslims have in the Khilafat, we respectfully urge upon your majesty either to support Britain or to keep neutral in this war”.)

İngiltere, İtilaf Devletleri adına Hint alt kıtasının, Osmanlı devletinin sınırları içindeki operasyonlarını yürütmekle görevlendirildi. Böylece Hint alt kıtası Müslümanları kendilerini büyük bir krizin içinde bulmuşlardı. Çünkü İngiliz hükümetinden aldıkları emirle savaşa girmek ve Hilafetin merkezi olan Osmanlı devletine karşı savaşmak zorundaydılar. Yani bu savaşa katılmak, Müslümanlara karşı silah çekmek anlamına gelmekteydi. Bölgedeki Müslümanlar savaştan dolayı Osmanlı devletinin Hilafet statüsünün sarsılmasından endişe ediyorlardı.. Öte yandan, İngilizlerin bu savaşı Müslümanların yardımı olmadan yürütmesi imkansızdı. İngiliz ordusu Mezopotamya’ya (Irak) gidip Türk-Alman ortak kuvvetini durduramazsa, Hindistan alt kıtasını korumak zor olacaktı. Sonuç olarak İngiliz yetkililer, Hint alt kıtası halklarından yardım istediler. Müslüman ve Hindu liderler, halka İngilizler için yardım çağrısında bulundu. Bir yandan da Müslüman liderler, İngiliz yetkilileri Müslüman devletlerine karşı zulüm yapılmaması gerektiği konusunda uyarıyordu. İngiliz Genel Valisi Lord Hardinge (1910-1915) savaş sırasında Müslümanlara güven vermek için şu sözleri vermiştir:

- Hilafetin tüm yetkileri bozulmadan kalacaktır.
- Müslümanların dini (kutsal) mekanlarına hiçbir zarar verilmeyecektir.¹⁶²
- Bu hamle sadece Hindistan alt kıtasını korumak için yapılıyor.¹⁶³

Bu güvence karşısında Müslümanlar, akın akın İngiliz ordusuna katılıp Suriye ve Mezopotamya savaşlarında büyük başarılar göstermiştir. Savaş sırasında Hint alt kıtasındaki Müslümanlar Çanakkale Boğazı’nda İngiliz kuvvetleriyle birlikte Osmanlı ordularına karşı savaşmıştır. Elbette bu durum onlar için son derece acı verici bir hadisedir.¹⁶⁴ Bengal bölgesinin en önemli simaları bu süreçte İngiliz ordusuna katılmıştır. Bangladeş’in ulusal şairi Kadı Nâzırülislâm (1899-1976) ve Dakka’nın Nevvâbı Habibullah (1895-1958) bu kişiler arasındadır. Nevvâbı Habibullah savaşa katılmak için Mezopotamya’ya kadar gitmiştir.¹⁶⁵ Esasen İtilaf devletlerinin Asya bölgesindeki zaferinde en önemli rolü oynayan Hint alt kıtası Müslüman askerleridir.

¹⁶¹ Chaudhury Khaliquzzaman, *Pathway to Pakistan*, s. 28.

¹⁶² Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, Columbia University Press, New York 1982, s. 52.

¹⁶³ A. Moin Zaidi, *Evolution of Muslim Political Thought in India*, Michiko & Panjathan, New Delhi 1975, c. 2, s. 197.

¹⁶⁴ Muhammad Abdullah, *Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 2.

¹⁶⁵ Muhammad Abdullah, *Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 3.

Birinci Dünya Savaşı Kasım 1918 tarihinde sona ermiştir. Aynı yılın Ekim ayında Osmanlı, İtilaf devletleri tarafından yenilmiştir.¹⁶⁶ Savaş sırasında Mezopotamya, Suriye ve Filistin dahil bazı Osmanlı toprakları İngiliz ve Fransızlar tarafından ilhak edilmiştir. Ayrıca Mekkeli Şerif Hüseyin İbn Ali (1856-1931), İngilizlerin tavsiyesi üzerine Arap milliyetçi hareketini başlatıp Osmanlı Devleti'ne isyan etmiştir.¹⁶⁷ Bengal bölgesi dahil olmak üzere Hint alt kıtası Müslümanları arasında bu Arap milliyetçilik hareketi benimsenmemiştir. Nihayet dört yüz yıldır Osmanlı egemenliğinde olan Hicaz, Osmanlı topraklarından ayrılmıştır. Savaşın sonra İngilizler, Şerif Hüseyin'e verdikleri sözü tutmayıp Hicaz'da dirlik ve bütünlük bırakmamışlardır. 1919 yılının ocak ayında İtilaf devletleri, Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin parçalanması için çabalamışlardır. Bu sayede Suriye, Irak, Ermenistan, Filistin, Doğu Ürdün dahil olmak üzere Arap bölgeler Osmanlı Devletinden ayrılır. Fransa, Suriye üzerinde, İngilizler ise Irak ve Doğu Ürdün üzerinde sömürgelerini kurmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra Yunanlılar, Fransız ve İngilizlerin tavsiyesi üzerine ve tüm müttefik donanmasının yardımıyla 13 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'i herhangi bir kışkırtma olmadan saldırı düzenleyerek işgal etmişlerdir. Bütün bu gelişmeler, Kâbe'yi kible, Osmanlı'yı ise hilafetin merkezi olarak gören Hint alt kıtasını derinden sarsmıştır. Hint alt kıtası Müslümanları bu gelişmelere engel olunmazsa hilafeti sürdürmenin mümkün olmayacağını anlayarak bu amaçla Hilafet Komitesi'ni oluşturmaya karar vermişlerdir. İşte Hilafet Hareketi, bu sürecin sonunda Hilafet Komitesi'nin kurulmasıyla başlamıştır. 14 Mayıs 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması ile İtilaf Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi aralarında paylaşması bu süreci daha da hızlandırmış ve Avrupa'ya öfke duyan Hint alt kıtası Müslümanları, Hilafet Hareketi'ne dört elle sarılarak bütün bölgede yayılmasını sağlamışlardır.

¹⁶⁶ P.C. Bamford, *Histories of the Non-Co-Operation and Khilafat Movements*, s. 126.

¹⁶⁷ K. K. Aziz, *The Indian Khilafat Movement, 1915-1933: A Documentary Record*, 1st ed. Pak Publishers, Karachi 1972, s. 61.

2. Hilafet Hareketinin Başlangıcı ve Bengal Bölgesinde Yayılması

2.1 Hint Alt Kıtasında Cemiyet, Komite ve Kongrelerin Teşekkül Süreci ve Hilafet Hareketi ile İlgili Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın da içinde bulunduğu İttifak Devletleri savaşı kaybedince İngiltere'nin de içinde bulunduğu İtilaf devletleri Osmanlı topraklarını bölüp parçaladıktan sonra paylaşmaya girişmişlerdir. Bu durum Hint alt kıtasını doğrudan ve oldukça sarsıcı bir şekilde etkilemiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında her fırsatta Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün ve güçlü duruşunun hilafet müessesinin devamı için önemli olduğunun altını çizen Hint alt kıtası müslümanları, gelişmeleri yakından ve endişeyle takip etmişlerdir. 1918'den itibaren Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün bozulmasını hilafetin çıkmaz bir yola girdiği şeklinde yorumlayan bölge müslümanları İngilizlere karşı Hilafet Hareketi'ni başlatmıştır. Bu hareket oldukça kısa zamanda son derece geniş kitlelere ulaşmış, bir süre sonra Gandi'nin Sivil İtaatsizlik Hareketi ile bütünleşmiş, böylece Müslümanlarla sınırlı kalmayarak Hindu-Müslüman birleşik kitle hareketi haline gelmiştir.¹⁶⁸

İngiliz hükümeti 1918 yılı sonu itibari ile Hint alt kıtasında başlayan Hilafet Hareketi'ni yakından takip etmiş ve hareketin kısa sürece ivme kazanmasından endişe duyarak 18 Mart 1919 tarihinde bu İngiliz karşıtı hareketi bastırmak için "Rowlatt Act" adıyla bir yasal eylem yayınlamıştır.¹⁶⁹ Yayımlanan planın maddeleri şu şekildedir:

Devlet,

- Herhangi bir kişiyi göz altına alabilir.
- Gazetelerde açıklamaların yayınlanmasına, gazetelerin dağıtımına, geçit törenlerine ve toplantılara katılımda kısıtlamalar getirebilir.
- Mahkeme emri olmadan herhangi bir kişiyi tutuklayabilir, hapse atabilir.¹⁷⁰

Rowlatt Act yasası yayınlanır yayınlanmaz Müslüman toplumda infiale yol açmıştır. Yasayı protesto etmek için Pencap liderleri 13 Nisan 1919 tarihinde Jalianwala Bagh'da büyük bir miting düzenlemişlerdir. İngiliz hükümeti mitinge katılmayı yasaklasa da insanlar yasağı görmezden gelerek Jalianwalabag'daki toplantıya katılmışlardır. Toplantı devam ederken İngiliz hükümeti silahsız halka ateş

¹⁶⁸ Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrik-i-Khilafat*, Torakki-e-Urduboard, New Delhi 1978, s. 20.

¹⁶⁹ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 69.

¹⁷⁰ Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrik-i-Khilafat*, ss. 81-82.

açmıştır. Neticede, 1500 kişi yaralanmış ve 500'den fazla kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁷¹ Hayatta kalanların çoğu tutuklanıp asılmıştır.¹⁷²

2.2 Merkez Hilafet Komitesinin Kurulması ve Faaliyetleri

Jalianwala Bagh mitinginde yaşanan katliam Hilafet Hareketi'nin hızını kesmek şöyle dursun Müslümanları daha da organize olmaya zorlamıştır. Öyle ki 20 Mart 1919 tarihinde “Hilafet Meclisi” adlı yerel bir Hilafet Komitesi kuran Seth Mia Muhammed Jan Çotani ve Bombaylı iş adamları, Nisan'da gerçekleşen bu katliamın ardından komiteyi daha da genişletmişlerdir. 1919 yılının Temmuz ayında Leknev'den Mevlâna Abdülbari (ö. 1926), Delhi'den Hekim Ecmel Han (ö. 1928) ve Bombaylı zengin iş adamı Seth Mia Muhammed Jan Çotani'nin (ö. 1932) desteği ile Leknev'de “Merkez Hilafet Komitesi” kurulmuştur.¹⁷³ Mevlâna Şevket Ali (ö. 1938) Merkez Hilafet Komitesi sekreteri ve Seth Çotani başkanı seçilmiştir.¹⁷⁴ Bombay halkının talebi ve ilgisi üzerine Hilafet Komitesi'nin merkezi Bombay şehrinde kurulmuştur. Yavaş yavaş Hint Alt kıtasının tüm bölgelerinde Hilafet komiteleri oluşturulmaya başlanmıştır.¹⁷⁵

Merkez Hilafet Komitesi'nin ilk konferansı (All India Khilafat Conference) 23-24 Kasım 1919 tarihinde Delhi'de yapılmış ve konferansın ilk gününde Bengal lideri A. K. Fazlul Haque başkanlığında toplanılmıştır.¹⁷⁶ Toplantıda hilafetin istikrarı ve Osmanlı devletinin güvenliğinin korunması için bazı çalışma planları hazırlanmış ve kabul edilmiştir.¹⁷⁷ Toplantıda ayrıca, hilafet talebinin kabul edilmemesi durumunda İngiliz mallarının boykot edilmesi kararı da alınmıştır.¹⁷⁸ Mahatma Gandhi de bu konferansa katılmış ve ilk kez Sivil İtaatsizlik Hareketi düşüncesinden bahsetmiştir.¹⁷⁹ Bu, Sivil İtaatsizlik Hareketi için yapılan ilk çağrıdır.¹⁸⁰ Aslında toplantıya sadece çeşitli bölgelerdeki hilafet komitelerinin temsilcilerinin katılması bekleniyordu. Ancak Mahatma Gandhi önemli kişiliği sebebiyle bu toplantıya katılmıştır.¹⁸¹ Mr. Muhammed Ali Cinnah toplantıya online bir mesaj göndererek Barış Komitesi'nin aldığı kararlar neticesinde Osmanlı toprak bütünlüğünün bozulmasına şu sözlerle tepki göstermiştir: “*Barış Konseyi'nin koyduğu şartlar nedeniyle Osmanlı devlet parçalanmıştır. Bu yüzden “Barış Festivali”ne*¹⁸²

¹⁷¹ Satyapal Anand, *Great Testaments of India's Freedom Struggle*, Sameer Prakashan 1985, ss. 176-77.

¹⁷² Shotten Shen, *British Birodhi Şadinota Şongrame Müslümander Vumika (İngiliz Karşısı Bağımsız Mücadelesinde Müslümanların Rolü)*, s. 154.

¹⁷³ Dr. Abu M. Delowar Hosen, *Bngladeşer İtihaş: 1905-1971 (Bangladeş'in Tarihi: 1905-1971)*, s. 78.

¹⁷⁴ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 76.

¹⁷⁵ Mahmud Husain (ed.), *A History of the Freedom Movement*, Pakistan Historical Society, Karachi 1960, c. 2, s. 216.

¹⁷⁶ P.C. Bamford, *Histories of the Non-Co-Operation and Khilafat Movements*, s. 145.

¹⁷⁷ Mahmud Husain, *A History of the Freedom Movement*, c. 2, s. 216.

¹⁷⁸ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 77.

¹⁷⁹ A. C. Niemeijer, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, Springer, Netherlands 1972, s. 106.

¹⁸⁰ Sumit Sarkar, *Modern India 1885-1947*, S. G. Wasani, New Delhi, 1959, s. 196.

¹⁸¹ Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrir-i-Khilafat*, s. 102.

¹⁸² Birinci Dünya savaşında İtilaf Devletleri'nin kazanmasında dolayı İngiliz hükümeti Hint alt kıtasında Barış Festivali adıyla bir festival düzenledi. İngiliz hükümeti herkesin bu festivale katılmasını istemiştir.

katılamayız.”¹⁸³ Mahatma Gandhi, konferansın ikinci günü oturuma başkanlık etmiştir.¹⁸⁴¹⁸⁵ O gün Hindu-Müslüman taraftarları arasında ortak bir konferans düzenlenmiştir.¹⁸⁶ Mahatma Gandhi tarafından yapılan başkanlık konuşmasında Hindu-Müslüman birliğine vurgu yapılmış ve Hilafet Hareketi’nde Müslümanlar ile iş birliği yapma sözü verilmiştir.¹⁸⁷ Sonrasında önde gelen Müslümanlar da onu Hilafet Hareketi’nin lideri olarak kabul etmiştir. Öte yandan Gandhi, Hilafet Komitesi’nin İngiliz mallarını boykot etme kararına karşı çıkmıştır. Hilafet Komitesi’nin kararına göre; 19 Mart 1920 tarihi tüm Hint alt kıtasında 2. hilafet günü hartal olarak protesto yürüyüşleri, halk toplantıları, dualarla ve oruçla geçirilmiştir.¹⁸⁸ Müslümanlarla birlikte Hinduların da hilafet gününe destek vermesi bugünün önemini artırmıştır. 23 Mart 1920’de Meerut’ta da görkemli bir Hilafet Konferansı düzenlenmiştir.¹⁸⁹

2.2.1 Gandhi’nin Sivil İtaatsizlik Hareketi Önerisinin Hilafet Komitesi’nce Kabul Edilmesi

Tüm Hindistan Hilafet Komitesi’nin bir diğer toplantısı Nisan 1920 tarihinde Bombay’da yapılmıştır. Bu toplantıda Gandhi’nin Sivil İtaatsizlik Hareketi’nin önerisi kabul edilmiştir.¹⁹⁰ Hilafet Komitesi Gandhi’nin Sivil İtaatsizlik Hareketi’ni kabul ettiği için “Hindistan Ulusal Kongresi” ile ilişkileri daha da yakınlaştırmıştır. Pek çok Hindu lider de Hilafet Hareketi’ni desteklemiştir. Bazı görüşlere göre; Gandhi’nin Hilafet Hareketi’ni desteklemedeki amacı, Hint alt kıtasının bağımsızlık hareketini hızlandırmaktır.¹⁹¹ Böylece Hindu-Müslümanların ortaklığı Hilafet Hareketi’ni daha da hızlandırmıştır.

2.3 Bengal Bölgesi’nde Hilafet Komitelerinin Kurulması

1919 Montego-Chelmsford İdari Reformlar Yasası uyarınca, Bengal’in ilk Yürütme Konseyi (Bengal’s first Executive Council) seçimleri 1920 yılının başlarında yapılmıştır. Hindistan Ulusal Kongresi ve Hilafet Komitesi bu seçimi boykot etmeye karar vermişlerdir. Ancak boykot başarılı olmamış, İngiliz yanlısı olanlar kolayca seçilmişlerdir.

Bengal bölgesi, yerel hilafet komitelerinin kurulduğu bölgelerden birisidir. İlk olarak 20 Aralık 1919 tarihinde Ahsan Manzil’de (Dakka) yapılan toplantıda Dakka İl Hilafet Komitesi kurulmuştur. Bu komitede Nevvab Khaja Habibullah başkan, Abdul Hafız başkan yardımcısı Gulâm Kuddus sekreter ve Moulubi Amiruddin Ahmad ise sekreter yardımcısı olarak seçilmişlerdir. Ardından 1920 yılının başlarında da Kalküta’da Bengal Eyaleti Hilafet Komitesi kurulmuştur. Kalküta Hilafet Komitesi’nin başkanı Mevlâna

¹⁸³ Muhammad Abdullah, *Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 7.

¹⁸⁴ Shotten Shen, *British Birodhi Şadinota Şongrame Müslümander Vumika (İngiliz Karşısı Bağımsız Mücadelesinde Müslümanların Rolü)*, s. 147.

¹⁸⁵ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 78.

¹⁸⁶ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 78.

¹⁸⁷ Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrik-i-Khilafat*, s. 154.

¹⁸⁸ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 96.

¹⁸⁹ Dr. Abu M. Delowar Hosen, *Bangladeşer İtihaş: 1905-1971 (Bangladeş’in Tarihi: 1905-1971)*, s. 79.

¹⁹⁰ A. C. Niemeijer, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 107.

¹⁹¹ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 64.

Ebû-l Kelam Azad, sekreteri ise Mevlâna Abdur Rahman'dır. 1920 yılının başlarında da Bengal Eyaleti Hilafet Komitesi kurulmuştur. Başkanı Mevlâna Ebû-l Kelam Azad (ö. 1958) ve sekreteri Mevlâna Muhammed Ekrem Han (ö. 1968) olmuştur. Başkan yardımcısı Mevlâna Münîrüzamân İslamabadi (ö. 1950), sekreter yardımcıları Moulubi, Mujibur Rahman ve Majeed Baksh'tır.¹⁹² Bu kadarıyla da yetinilmeyerek 1922 yılının ekim ayında Dakka Şehri Hilafet Komitesi teşekkül etmiştir. Dakka Prokas gazetesi bu durumu şu sözlerle okuyucusuna ulaştırmıştır: “*Şimdiye kadar Dakka bölgesi için bir Hilafet Cemaati vardı. Ama şimdi hareketi daha da hızlandırmak için bir ‘Sadar (şehir) Hilafet Cemaati’ kurulmuştur.*” Khaja Süleyman Kodor başkan; Mevlâna Abdur Jabbar Ansari, Hafez Abdur Razak Sahib, Hafez Abdul Hakeem başkan yardımcıları ve Maulubi Shamsul Huda sekreter olarak seçilmişlerdir.¹⁹³

28-29 Şubat 1920'de Kalküta Town Hall'da Mevlâna Ebû-l Kelam'ın başkanlığında “Bengal Eyalet Hilafet Konferansı” düzenlenmiştir.¹⁹⁴ Konferansa farklı bölgelerden Müslüman liderler katılmıştır. Mevlâna Azad uzun bir konuşma yapmış ve doksan bir sayfalık bir kitapçıkta hilafetin önemini ve gerekliliğini anlatmıştır.¹⁹⁵ Azad'ın etkili konuşması neticesinde toplam yirmi bin taka bağış sözü verilmiştir.¹⁹⁶ Konferansta, hilafet taleplerinin kabul edilmemesi durumunda Müslümanların İngiliz hükûmetine itaat etmeyeceği karara bağlanmıştır. 19 Mart İkinci Hilafet Günü olarak ilan edilmiş ve o günde bir hartal yapılmasına karar verilmiştir.¹⁹⁷ Merkez (Central) Hilafet Komitesi, 7 Mart'ta, Bengal Eyalet Hilafet Konferansı'nın önerisini kabul etmiştir.

2.4 Ulusal Hindistan Müslüman Konferansı'nın (All India Muslim Conference) Hilafetle İlgili Faaliyetleri

Osmanlı'nın ciddi toprak kayıplarına uğradığı 1918-1922 yılları arasında Hilafet Hareketi Hint alt kıtasında protesto yürüyüşleri, halk toplantıları (miting) düzenleyerek ve bölgelerde komiteler oluşturarak büyümeye başladı. Bu süreçte Arap Yarımadası, Beytül-Mukaddes, Filistin, Bağdat gibi kutsal yerlerin Osmanlı'nın egemenliğinde yer almasının gerekliliği üzerinde duruluyordu.¹⁹⁸ 21 Eylül 1919 tarihinde Mevlâna Abdur Bari (sabab) ve Mr. İbrahim Harun Zafar'ın (öğleden sonra) başkanlığında Leknev'de “**Ulusal Hindistan Müslüman Konferansı**” (All India Muslim Conference) düzenlenmiştir.¹⁹⁹ Hint alt kıtasının farklı bölgelerinden ulema ve liderler bu konferansa katılmışlardır. Bengal bölgesinden bu toplantının organizatörlüğünü yapanlar A. K. Fazlul Haque (Barisal'dan), Maulubi Ebû-l Kaşem (Bordoman'dan) ve Maulubi Mujibur Rahman'dır. Toplantının amacı o sırada Londra'da barış

¹⁹² Abul Kalam Azad, *Masail-e-Khilafat-o-Jazeera-e-Arab*, Al Balaagh Press, Kalküta 1920, s. 5.

¹⁹³ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 5.

¹⁹⁴ Husein Akberali Khimjee, *The Legacy of the Early Twentieth-Century Khilafat Movement in India*, Thesis 1999, s. 151.

¹⁹⁵ Husein Akberali Khimjee, *The Legacy of the Early Twentieth-Century Khilafat Movement in India*, s. 151.

¹⁹⁶ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 93.

¹⁹⁷ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, ss. 95-96.

¹⁹⁸ Pradip Kumar Lahiri, *Bengali Muslim Thought: (1818-1947); Its Liberal and Rational Trends*, K P Bagchi, Kalküta 1991, s. 86.

¹⁹⁹ P.C. Bamford, *Histories of the Non-Co-Operation and Khilafat Movements*, s. 144.

antlaşmasının taslağı ile ilgili çalışan ve Amerika, Fransa, İngiltere’den gelen temsilcilerden oluşan Barış Komitesi’nin kararlarını etkilemek, ayrıca İngiliz Hükümeti’ni, Hint alt kıtası Müslümanlarının Hilafet ve Osmanlı Devleti ile ilgili duygu ve düşünceleri hakkında bilgilendirmektir. Toplantıda hilafete ve Osmanlı Devleti’nde bulunan halifenin haklarına ilişkin aşağıdaki kararlar alınmıştır.

- Halifenin gücü bozulmadan muhafaza edilmelidir.
- Bu konferans, Irak, Arabistan, Filistin, Suriye ve Ermenistan’ın Osmanlı coğrafyasından ayrılarak gayrimüslim yönetimi altına girmesinden ötürü duyulan memnuniyetsizliği ifade etmektedir. Özellikle Arap Yarımadası gayrimüslim unsurlardan uzak tutulmalıdır.
- Yukarıdaki kararlar İngiliz genel valisine iletilecek ve onun bölge halkının isteklerini İngiliz Hükümeti’ne ulaştırması istenecektir.
- Verilen söze göre, Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul olmalıdır.
- 17 Ekim 1919 tarihi tüm Hint alt kıtasında hilafet günü olarak kabul edilecektir. Mezkûr günde Osmanlı devleti için dualar edilip, oruçlar tutulacak ve mitingler gerçekleştirilecektir.²⁰⁰

Ulusal Hindistan Müslüman Konferansı’nda (All India Muslim Conference) alınan karara göre ilk “**Hilafet Günü**” yani 17 Ekim 1919 Cuma günü, tüm Hint alt kıtasında bir hartal²⁰¹ gerçekleşmiştir.²⁰² Hartal, diğer bölgelerde olduğu gibi Bengal’de de başarıyla sonuçlanmıştır. Kalküta’da da neredeyse tüm dükkanlar kapatılmıştır. Camilerde, cuma namazlarında hilafetin istikrarı için dualar edilip öğleden sonra, Kalküta Town Hall’da A. K. Fazlul Haque başkanlığında Müslümanlar tarafından büyük bir halk toplantısı yapılmış ve kararlar alınmıştır.²⁰³ Toplantıda çok sayıda Hindu da hazır bulunmuştur.²⁰⁴

2.5 Câmîâtü’l-Ulemâi’l-Hind’in (Jamiat-e-Ulama-e-Hind) Kurulması ve Hilafetle İlgili Faaliyetleri

24 Kasım 1919 tarihindeki Hilafet Konferansı oturumundan sonraki gün Delhi’deki “Seyyid Hasan Rasulnuma” adındaki bir eğitim kurumunda bölgedeki alimlerin katılımını hedefleyen bir konferans düzenlenmiştir. Mevlâna Abdul Bari toplantıya başkanlık etmiştir. Bu toplantıda Müslümanların din ve siyaset alanında daha etkin bir rol oynamaları amacıyla “Câmîâtü’l-Ulemâi’l-Hind” adında bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyetin temel amacı, alimlerin ortak çabalarıyla Müslümanların siyasi ve dini sorunlarını çözmektir. Mevlâna Müfti Kifayetullah cemiyetin başkanı ve Mevlâna Hafız Ahmed Said ise cemiyetin sekreteri seçilmiştir.²⁰⁵ Alimler öncülüğünde yapılan toplantıya Bengal bölgesinden Mevlâna Mohammad

²⁰⁰ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, ss. 75-76.

²⁰¹ Hartal, protesto işareti olarak mağazalar ve pazarların kapatılması, cadde ve sokakların trafiğe kapatılmasıdır.

²⁰² P.C. Bamford, *Histories of the Non-Co-Operation and Khilafat Movements*, s. 42.

²⁰³ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, ss. 76-77.

²⁰⁴ Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrik-i-Khilafat*, ss. 99-100.

²⁰⁵ Chaudhry Khaliquzzaman, *Pathway to Pakistan*, Longmans Green and Co. Ltd, Lahor 1961, s. 50.

Ekrem Han ve Mevlâna Moniruzzman İslamabadi katılmıştır. Böylelikle bahsi geçen isimler de Câmîâtü'l-Ulemâi'l-Hind'in üyeleri olmuşlardır.²⁰⁶ Câmîâtü'l-Ulemâi'l-Hind Hilafet Hareketi'ne başından beri dahil olan bir gruptur. Cemiyet'in ilk oturumu 28 Aralık 1919 tarihinden 1 Ocak 1920 tarihine kadar Amritsar'da yapılmıştır.²⁰⁷ Bu oturumda cemiyetin amacı şöyle belirtilmiştir: Gayrimüslim komşularla uyum sağlamak, dini çıkarları korumak, din ve siyaset arasındaki dengeyi koruyarak Müslümanlara rehberlik etmek. Toplantıda bahsi geçen öneriler şöyledir:

- ✓ Camilerde hutbe Osmanlı halifesi adına okunmalıdır. Barış Konferansı'nda Osmanlı topraklarının durumu ile ilgili kararlar alınırken Câmîâtü'l-Ulemâi'l-Hind'den temsilciler bulunmalıdır.²⁰⁸

2.6 Hindistan Müslüman Birliği'nin (All Indian Muslim League) Hilafetle İlgili Faaliyetleri

'Hindistan Müslüman Birliği'nin (All Indian Muslim League) on ikinci oturumu 29-31 Aralık 1919 tarihinde Amritsar'da Hâkim Muhammed Ajmal Han'ın başkanlığında gerçekleşmiştir.²⁰⁹ Başkan, konuşmasında Jalianwalabag katliamı, Hindu-Müslüman birliği, Osmanlı İmparatorluğu ve hilafetin önemi, barış festivalini boykot gibi konuları ayrıntılı olarak ele almıştır.²¹⁰

2.7 Hilafetle ilgili Delhi'deki Çeşitli Faaliyetler

19 Ocak 1920 tarihinde Mevlâna Muhammed Ali liderliğindeki bir grup Hindu-Müslüman lider, Delhi'de İngiliz genel valisi Chelmsford ile görüşüp Mevlâna Muhammed Ali tarafından hazırlanan ve Bengal Lider Mevlâna Ebû'l Kelam Azad tarafından imzalanan bir muhtırayı²¹¹ sunmuştur. İngiliz genel valisi hilafet konusunda bir şey yapamayacağını belirtmiştir. Ancak Hilafet Heyeti'ne Londra'da İngiliz Başbakanı ile görüşeceği ve Müslümanların isteklerini sunmasına destek vereceği konusunda söz vermiştir.²¹²

1920 yılının şubat ayında Delhi'de Hilafet meselesine dair bir toplantı daha yapılmıştır. Toplantıya Mahatma Gandhi, Mevlâna Muhammed Ali, Şevket Ali, Mevlâna Abdul Bari ve Hekim Ecmel Han katılmıştır. Mahatma Gandhi bu toplantıda Sivil İtaatsizlik Hareketi'nin gündem maddelerini sunmuştur.²¹³ Gandhi'nin açıklamaları şu şekildedir: “Şimdi heyet ve muhtıra zamanı değil. İngiliz hükümetine karşı Sivil İtaatsizlik Hareketi başlatmalıyız. Bunu yapabilirsek, hükümet gelip sözümüzü dinlemek zorunda kalacak. Eğitim kurumları boykot edilmeli, hükümet görevlerinden istifa edilmeli, askerler görevlerinden ayrılmalı

²⁰⁶ Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrik-i Khilafat*, ss. 39-40, 159-160.

²⁰⁷ Chaudhry Khaliquzzaman, *Pathway to Pakistan*, s. 50.

²⁰⁸ A. Moin Zaidi, *Evolution of Muslim Political Thought in India*, c. 2, s. 514.

²⁰⁹ P.C. Bamford, *Histories of the Non-Co-Operation and Khilafat Movements*, s. 146.

²¹⁰ Dr. Abu M. Delowar Hosen, *Bangladeşer İtihaş: 1905-1971 (Bangladeş'in Tarihi: 1905-1971)*, s. 78.

²¹¹ Bir devletin başka bir devlete siyasal sorunlarla ilgili olarak gönderdiği uyarı yazısı.

²¹² Moulana Abul Kalam Azad, *India Wins Freedom*, Oriental Longmans, Bombay, India 1959, ss. 8-9.

²¹³ Moulana Abul Kalam Azad, *India Wins Freedom*, s. 7.

ve vergi vermemelidir”²¹⁴. Bengalli lider Mevlâna Azad hariç Gandhi’nin gündemindeki istekleri kabul eden olmamıştır.²¹⁵ Mevlâna Azad ise görüşünü şu sözlerle açıklamıştır: “Eğer gerçekten Osmanlı’ya yardım etmek istiyorsak Gandhi’nin sunduğu gündem maddelerinden başka bir alternatifimiz yoktur.”²¹⁶

2.8 Tutuklu Olan Müslüman Hint Liderlerin Hilafet Hareketine Katılma Süreci ve Faaliyetleri

Aralık 1919- Ocak 1920 arasındaki süreçte Hilafet Hareketi’ne ait oluşumların çeşitli merkezlerdeki faaliyetleri dışında Hint alt kıtası Müslümanlarını meşgul eden bir diğer gelişme de toplumun kanaat önderleri olarak kabul edilen bazı önemli isimlerin tutuklu olmalarından ötürü bu harekete katılamamış olmalarıdır. Örneğin Hilafet Komitesi kurulduğu zaman kaynaklarda Ali Kardeşler olarak bilinen Mevlâna Muhammed Ali ve ağabeyi Mevlâna Şevket Ali hapisteydiler. Her ikisi de Birinci Dünya Savaşı sırasında 30 Mayıs 1915 tarihinde ‘Savunma Yasası’ kapsamında İngiltere hükümeti tarafından tutuklanmıştır. Ali kardeşler beş yıl sonra 25 Aralık 1919’da serbest bırakılmıştır.²¹⁷ Bengal lideri Mevlâna Ebû-l Kelam Azad da aynı nedenle 1916 yılının Nisan ayında tutuklanıp²¹⁸ hapsedilmiş ve 1 Ocak 1920 tarihinde serbest bırakılmıştır.²¹⁹ Elbette bu isimler tutuklu iken Hilafet Hareketi oldukça geniş kitlelere ulaşmıştır. Bu nedenle Ali kardeşler ve Mevlâna Ebû-l Kelam Azad’ın Hilafet hareketine katılmaları Seth Mia Muhammed Jan Çotani gibi önemli liderlerden sonra olmuştur.

Mevlâna Muhammed Ali, Mevlâna Şevket Ali ve Mevlâna Ebû-l Kelam Azad Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi’nin baş liderleri olmuşlardır. Hint alt kıtasının tüm siyasi partilerinin yanı sıra Hindistan Ulusal Kongresi, Müslüman Birliği (Muslim League), Hilafet Komitesi ve Cemiyet-i Ulema-ı Hint’in desteğini de arkalarına almışlardır. Muhammed Ali, Eylül 1921’deki ikinci tutuklanmasına kadar; başta Kalküta, Bombay, Aligar, Elhabad, Pencap olmak üzere pek çok bölgeyi gezerek geniş halk toplantılarına konuşma yapmıştır. Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi’ne katılmak ve Hint alt kıtasının bağımsızlığını elde etmek için halkı cihada katılmaya teşvik etmiştir.

Hilafet için mücadele başladığı esnada hapiste olduğundan Mevlâna Muhammed Ali’nin Hilafet Hareketi’ne katılması biraz gecikmiştir. Buna rağmen Ali, eşsiz kişiliği, cesaretli yapısı, samimiyeti, güçlü liderliği ve dokunaklı hitabeti sayesinde kısa sürede Hilafet Hareketi’nin önde gelen lideri olmuştur. Faaliyetlerine başladıktan sonra hemen bir ay içinde Muhammed Ali Avrupa’ya gitmiştir. Hilafet Komitesi’nin kararına göre; Şubat 1920’de Muhammed Ali önderliğinde Avrupa’ya bir heyet

²¹⁴ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 98.

²¹⁵ Moulana Abul Kalam Azad, *India Wins Freedom*, s. 8.

²¹⁶ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 98.

²¹⁷ Husein Akberali Khimjee, *The Legacy of the Early Twentieth-Century Khilafat Movement in India*, s. 133.

²¹⁸ Shotten Shen, *British Birodhi Şadinota Şongrame Müslümander Vumika (İngiliz Karşısı Bağımsız Mücadelesinde Müslümanların Rolü)*, s. 145.

²¹⁹ Chaudhry Khaliqzaman, *Pathway to Pakistan*, ss. 51-52.

gönderilmiştir.²²⁰ Heyetin amacı, Avrupa ülkelerinin yöneticileri ile görüşüp Hint alt kıtası Müslümanlarının, hilafetin korunmasına ilişkin duygularını ifade etmektir. Heyet toplantılarda konuşma düzenleyerek, makaleler yayınlarak ve liderlerle görüşerek İngiltere ve Fransa'daki programlarını tamamlamışlardır. Heyetin Avrupa ziyareti beklendiği kadar başarılı olmamıştır. Sekiz ay sonra Ekim 1920'de Hindistan'a geri dönmüşlerdir.

2.9 Batı Bengal'de (Kalküta Merkezli) Hilafet Hareketi

1920'de Doğu ve Batı Bengal'de yerel hilafet komitelerinin kurulmasının ardından Batı Bengal'in merkezi Kalküta'da Hilafet Hareketi çalışmalarına başlamıştır. 23 Şubat Kalküta Holiday Park'ta Pencap hapisanesinden serbest bırakılan Dr. Sarfuddin Kichlu, Dr. Sattopal, Harkişan Lal, Dunişad ve Rambuj Dotto'ya verilen resepsiyon, bu çalışmaların başlangıç aşamasını oluşturur.²²¹

Resepsiyondan bir hafta sonra 28-29 Şubat 1920'de Kalküta Town Hall'da Mevlâna Ebul Kelam'ın başkanlığında "Bengal Eyalet Hilafet Konferansı" gerçekleşmiştir. Konferansta, hilafet taleplerinin kabul edilmemesi durumunda Müslümanların İngiliz hükûmetine itaat etmeyeceği kararına varılmış, ayrıca 19 Mart'ın ikinci hilafet günü olmasına ve hartal düzenlenmesine karar verilmiştir.²²² Gazetelerde Kalküta'da daha önce hiçbir toplantıda Müslümanlar arasındaki kardeşlik ve birlik ruhunun böylesine te'sis edilemediği ifade edilmiştir. Toplantıya birkaçı Hindu olmak üzere olmak üzere Hint alt kıtasının farklı bölgelerinden yaklaşık yüz delege katılmıştır. Mevlâna Şevket Ali ve Dr. Saifuddin Kichlu davetli konuklar arasında yer almıştır. Başkanlık konuşmasında Mevlâna Azad, hilafetin önemini ve gerekliliğini anlatmıştır. Son olarak, durum değişmezse ve İngiliz hükûmeti hilafet sorununu çözmezse o zaman Kur'an âyetleri mücibince Müslümanlar için itaatsizlik hareketi başlamaktan başka seçenek olmadığı belirtilmiştir.²²³ Konferansta iki günde Hilafet meselesine dair toplam altı teklif/öneri delegeler tarafından kabul edilmiştir. Teklifler aşağıdaki konuları içermektedir:

- Önceki Türk sultanları gibi şimdiki sultan da halife olarak ve Müslüman dünyasının dini lideri olarak kabul edilecektir.
- Osmanlı devleti bölünüp Arap Yarımadası ve diğer bölgelerin kutsal yerleri Müslümanlardan başka bir gücün hâkimiyetine bırakılacak olursa, bu toprakları ve hilafetin şerefini korumak Müslümanların dini görevi olacaktır.
- Bu toplantı sonrasında, tüm gönüllü (Honorary) hakimlere ve diğer unvan sahiplerine İngiliz Hükûmeti tarafından verilen unvanları terk etmeleri için talepte bulunulacaktır.

²²⁰ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, s. 89.

²²¹ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 71.

²²² Gail Minault, *The Khilafat Movement Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, Columbia University Press, New York 1982, ss. 95-96.

²²³ Abul Kalam Azad, *Masaila-e-Khilafat-o-Jazeera-e-Arab*, ss. 1-10.

- 19 Mart Cuma günü Müslümanların tüm faaliyetleri durdurulmalıdır. Bu konuda Hinduların desteği sağlanmalıdır.
- Halifeliği yok etmek için tüm uluslararası adalet ilkelerini ihlal ederek Osmanlı devletini parçalamaya çalışan İngiltere ve müttefiklerine karşı duyulan nefret dile getirilmelidir.
- Mısır Müslümanların yaşadığı bir bölgedir. Bu nedenle, Hindistan Müslümanları, Büyük Britanya'nın Mısır üzerinde egemenlik kurulması yönünde yaptığı açıklamayı kınamaktadır.²²⁴

En son İngiltere'nin malları boykot etme emri ve hilafet için para toplama çağrısıyla konferans sona ermiştir. Birkaç gün sonra 13 Mart 1920 Cumartesi öğleden sonra istihbaratta çalışan üç kişi, bir grup silahlı polisle birlikte, Bengal Hilafet Komitesi'nin ofisi ve "Mohammadi" dergisinin ofisinde arama yapmış ve ofiste buldukları, Kalküta Hilafet Konferansı'nda kabul edilen kararların/önerilerin Bengalce çevirilerine dair notları almışlardır.²²⁵

Mezkûr konferansın kararına göre 19 Mart 1920 tarihinde İkinci Hilafet Günü'nü kutlamak için Hint alt kıtasının diğer bölgeleri gibi Kalküta'da da hartal gerçekleştirilmiştir.²²⁶ Kalküta'da 19 Mart'ta dükkanlar kapanmış, kimse çalışmamıştır. Birçok Müslüman o gün oruç tutmakla birlikte nafile namaz da kılmışlardır. Hindular da hartala katılmışlardır. 1 Ağustos 1920 tarihinde de üçüncü hilafet günü olarak Kalküta'da benzer eylemler gerçekleştirilmiştir.

28-29 Şubat 1920'de Kalküta Town Hall'daki konferansta İngiltere'nin mallarını boykot etme kararının bir sonucu olarak Kalküta'nın Müslüman tüccarları, İngiltere'nin mallarını satın almayacağına söz vermişlerdir. Mart ayı gelince de İngiltere'den gelecek mallar için sipariş vermeyerek sözlerini tutmuşlardır. İngiliz malları için daha önceden sipariş verenler hayal kırıklığıyla geri dönmek zorunda kalmışlardır.²²⁷

1920 yılı Eylül ayının ilk haftası Kalküta tam bir toplantı şehri olmuştur. Bu süreçte Hindistan Ulusal Kongresi ve Hindistan Müslüman Birliği'nin iki özel oturumu ve Hindistan Hilafet Konferansı (All Indian Khilafat Conference) düzenlenmiştir. 4 Eylül 1920 tarihinde başlayan ulusal kongrenin özel oturumunda Gandhi'nin kişisel şiddet içermeyen Sivil İtaatsizlik önergesi ateşli bir tartışmadan sonra çoğunluk tarafından kabul edilmişti. Teklifin ana fikri şu şekildedir:

²²⁴ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, ss. 72-74.

²²⁵ Dakka Prokash, 14 Mart 1920

²²⁶ Dr. Abu M. Delowar Hosen, *Bngladeşer İtihaş: 1905-1971 (Bangladeş'in Tarihi: 1905-1971)*, s. 82.

²²⁷ Dakka Prokash, 21 Mart 1920

(This Congress is of opinion that there is no course left open for the people of India but to approve of and adopt the policy of progressive non- violent non-co-operation inaugurated by Mr. Gandhi until the wrongs are righted and swarajya is established.)

*Bu Kongre, yanlışlar düzeltilinceye ve swaraj (özerklik) kuruluncaya kadar Hindistan halkı için Gandhi tarafından başlatılan şiddet içermeyen ilerici sivil itaatsizlik politikayı onaylamak ve benimsemekten başka bir yol kalmadığı görüşündedir.*²²⁸

7 Eylül 1920 tarihinde Kalküta’da Muhammed Ali Cinnah’ın başkanlığında Hindistan Müslüman Birliği’nin özel bir oturumu düzenlenir. Konuşmasında Cinnah, İngiliz hükümetinin Osmanlı yönetimi ve hilafetle ilgili sorunları çözmemesi durumunda, Müslümanların İngilizlerle Sivil İtaatsizlik Hareketi başlatmaktan başka seçeneği olmadığını vurgular. Cinnah’ın sözleri şu şekildedir:

*“Yine de hükümetten, Hindistan halkını umutsuzluğa sürüklememesini rica ediyorum. Aksi takdirde, halkın itaatsizlik politikası izlemekten başka bir seçeneği kalmayacak ve Gandhi’nin programında olmasa da, işbirliğinden kaçınma politikasının uygulanması kaçınılmaz olacaktır”.*²²⁹

(Yet I would still ask the Government not to drive the people of India to desperation or else there is no other course left open to the people except to inaugurate the policy of non-co-operation though not necessarily the programme of Mr. Gandhi.)

5 Eylül’de Mevlâna Ebû-l Kelam Azad’ın başkanlığında özel bir Hilafet Konferansı daha düzenlenmiştir. Halk ve sivil toplumu hilafet meselesinden haberdar etmek için, programın başkanının konuşması tam teşekküllü bir kitap şeklinde sunulmuştur.²³⁰

1920 yılının kasım ayından itibaren bütün Kalküta’da öğrenci-okul boykotu başlar. Süreci başlatan temel saik, The-Muslim’ gazetesi editörü Mujibur Rahman başkanlığında Kalküta Devlet Medresesi’ne yakın “Wellesley Meydanı’nda” düzenlenen bir mitingde Mevlâna Muhammed Ali’nin, Kalküta başta olmak üzere Hindistan’daki bütün öğrencilere okulları ve kolejleri boykot ederek Sivil İtaatsizlik Hareketi’ni derhal güçlendirmek için çağrıda bulunmuş olmasıdır.²³¹ Dini ve pozitif ilimlerin okutulduğu medreselerin ve pozitif ilimlerin okutulduğu okulların (orta okul, lise ve üniversitesi) öğrencileri okulu boykot ederek sokaklara dökülür. Aynı tarihlerde medreselerin öğrenci lideri Nasir Ahmad’ın önderliğinde 250 öğrenci Kalküta Devlet Medresesi’nden ayrılmıştır. Kalküta Medresesi derslerini boykot eden öğrencilerin yanı sıra diğer medrese ve okullarının öğrencileri de okullarını bırakmışlardır. Kasım ayındaki bu gösteriler Kalküta’daki ilk öğrenci grevleri olarak kayda geçmiştir.

²²⁸ Muhammad Abdullah, *Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 75.

²²⁹ Muhammad Abdullah, *Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, ss. 75-76.

²³⁰ Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrik-i-Khilafat*, s. 163.

²³¹ Muhammad Wali Ullah, Zug Bisitra, Mawla Brothers, Dakka 1967, ss. 106-8.

12 Ocak 1921 tarihinde Bongobaşı Kolejinde de öğrenci isyanı başlar. Öğrenciler Kolej yetkililerine İngiliz hükümetiyle bağlarını koparmak için talepte bulundular. Yetkililer bunu yapmayınca sınıftan ayrılıp protesto yürüyüşleri yapmak için diğer okulların öğrencilerini de hartala katılmaya çağırırlar. Çağrılarına yanıt olarak Ripon Koleji'nin tüm öğrencileri ve City Koleji'nin öğrencilerinin yaklaşık yarısı sokaklara dökülür. Böylece Mirzapur Meydanı'nda yaklaşık beş bin öğrenci toplanmıştır. Toplantıda Şem Şundar Chakraborty, Wahid Hussain, C.R. Das ve diğer kongre liderleri öğrencilere hitap ederek konuşmalar yapmışlar ve Sivil İtaatsizlik Hareketi'ni güçlendirmek için çağrıda bulunmuşlardır.

14 Ocak'ta okul boykotu hareketi daha da şiddetlenir. O gün Mirzapur Parkı'ndaki toplantıda yaklaşık on dört bin öğrenci bulunmaktadır. Öyle ki Bongobaşı Koleji'nde sadece 4 öğrenci derste katılmıştır. Ripon Koleji'ndeki öğrencilerin çoğu grevde hazır bulunmuşlardır. Aynı durum City Koleji için de geçerlidir. Viddasagor Koleji'nin çoğu öğrencisi derslere katılmamıştır. İskoç Kilisesi Koleji öğrencilerinin de yarısı okula gitmemiştir.²³² Böylece öğrenciler tüm ocak ayını ve şubat ayının ilk haftasını okulu boykot, sınava katılmamak ve protesto yürüyüşleriyle geçirmişlerdir. Bu arada 23 Ocak tarihli boykot toplantısında on binlerce öğrencinin önünde Gandhi ve 31 Ocak boykot toplantısında Muhammed Ali ve Gandhi konuşma yapmışlardır.²³³ Öte yandan gerek İngiliz hükümetinin gerekse Sivil İtaatsizlik Hareketi'ni desteklemeyen bazı liderlerin devreye girmesiyle şubat ayının sonundan itibaren öğrenciler yavaş yavaş devlet okullarındaki derslere katılmaya başlamışlardır. Burada altını çizmek gerekir ki 21 Ocak'tan 1920'den itibaren Kalküta'da İmam Uddin'nin liderliğindeki bir grup Bengalli müslüman Sivil İtaatsizlik Hareketi'ne karşı çıkmaya başlamıştır. Bu hareketin Dakka'daki izdüşümleri özellikle dikkat çekicidir. İlerleyen bölümlerde Gandhi'nin Sivil İtaatsizlik Hareketi'ne Bengal Müslümanları içinden karşı çıkışlarla ilgili detaylı bilgi verilecektir.

Öğrencilerin devlet okullarını boykot ettiği sürede alternatif olarak birçok özel okul kurulmuştur. Bunlar ulusal/milli okul, kolej ve medrese olarak anılmıştır. Örnek olarak, 13 Aralık 1920'de Mevlâna Ebû-l Kelam Azad'ın girişimiyle, Kalküta Devlet Medresesi'ne alternatif olarak Kalküta Nakoda Camii'nde Ulusal/Milli Arap (Arapça) Medresesi kurulmuştur. Bu medrese, özellikle Sivil İtaatsizlik Hareketi'ne bir tepki olarak Kalküta Devlet Medresesi'nden ayrılan öğrenciler için kurulmuştur. 15 Nisan 1921 yılında C.R. Das, Kalküta'daki Wellington Meydanı'nda Ulusal/Milli Tıp Enstitüsü'nü kurar.²³⁴ Öğrencilerin çoğu devlet okullarının derslerine katılmalarına rağmen bölgede devam eden İngiliz karşıtı protestolar ve mitinglerde aktif bir şekilde rol oynamışlardır.

19 Kasım 1921'de Bengal hükümeti, Ulusal Kongre, Hilafet Komitesi ve diğer ulusal gönüllü örgütleri yasadışı ilan etmiştir. Sonraki süreçte kongre üyeleri ve hilafet aktivistlerine karşı baskıcı tutum

²³² Dakka Prokash, 23 Ocak 1921

²³³ Dakka Prokash, 6 Şubat 1921

²³⁴ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 81.

daha da çeşitlenmiştir. Takip eden günlerde polisler, Kalküta şehrinde üç ay boyunca halka açık toplantıları ve protesto amaçlı yürüyüşleri yasaklamışlardır.²³⁵ Fakat bu yasaklamalar halkı daha da kızdırmıştır.

20 Kasım 1921’de, İngiliz Bengal hükümetinin gönüllü örgütleri yasadışı ilan etme kararına karşı Kalküta’da Hilafet Hareketi taraftarları ve Sivil İtaatsizlik hareketçileri gönüllülerin listesini içeren bir manifesto yayınlamıştır. Binlerce gönüllü aktivist Kalküta’da manifestoyu imzalamıştır. Yasak kararına protesto olarak gerek Ulusal Kongre üyeleri gerekse Hilafet aktivistleri, Kolej Square, Holiday Park ve Kalküta’daki diğer yerlerde birbiri ardınca toplantı tarihleri açıklamışlardır. Böylece İngilizlere karşı düzenlenen protestolar devam etmiştir.

10 Aralık 1921 Kalküta’da C.R. Das, Mevlâna A.K. Azad, Birendranath Shasmal ve Muhammed Ekrem Han’ın da aralarında bulunduğu toplam 150 aktivist tutuklanır.²³⁶ Liderlerin tutuklandığı haberi yayıldığında, hilafet aktivistleri polis yetkililerine gönüllü olarak tutuklanmayı istediklerini dile getirirler. Kalküta polisi de sopalarla saldırmaya ve katılımcıları tutuklamaya başlar. Sonraki gün 11 Aralık 1921’de Gandhi de bir grup gönüllü aktivist ile birlikte tutuklanmıştır. Süreç bu şekilde İngilizlerin yaptıkları tutuklamalar ve bunlara karşılık halkın protesto gösterileri şeklinde devam etmiştir. Protesto güncesi şu şekildedir:

- ✓ 16 Aralık 1921’de 400 aktivist Kalküta’da protesto yürüyüşü için sokaklara çıktı ve 120 kişi tutuklandı.
- ✓ 17 Aralık’ta 450 aktivist Kalküta’da protesto yürüyüşü için sokaklara çıktı ve 250 kişi tutuklandı.
- ✓ 18 Aralık’ta 700 gönüllü aktivist Kalküta’da hartal gözcülüğü için sokaklara döküldü. Bunlardan 300 kişi tutuklandı.
- ✓ 19 Aralık’ta 350 gönüllü aktivist hartal gözcülüğü için sokaklara çıktı ve 250’si tutuklandı. O gün, Kalküta’daki Hilafet Komitesi sekreteri Abdur Rahman da tutuklandı.²³⁷
- ✓ 20 Aralık’ta 700 gönüllü aktivist sokaklara döküldü ve 320 kişi tutuklandı.
- ✓ 23 Aralık’ta 2.000 gönüllü aktivist sokaklara döküldü. Bunlardan 500 kişi tutuklandı.
- ✓ 22 Ocak 1922’te, Kalküta Kolej Meydanındaki büyük mitingde 280 kişi tutuklandı.
- ✓ 12 Şubat 1922 yılında iki bin Kkngre ve hilafet gönüllüsü protesto yürüyüşü için Kalküta şehrinin büyük caddelerinden şehrin farklı yerlerine doğru harekete geçtiler. Bunlardan 500 kişiyi polis tutukladı.²³⁸

²³⁵ Muhammad Abdullah, *Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 83.

²³⁶ Muhammad Abdullah, *Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 84.

²³⁷ Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrik-i-Khilafat*, s. 193.

²³⁸ Muhammad Abdullah, *Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, ss. 77-90.

1922 Ocak ayının ortalarına kadar Bengal bölgesinde toplam 7904 kişi hükümet tarafından cezalandırılmıştır. Bunlardan 5600 kişi Kalküta'dandı.²³⁹ Bunların arasında Aylık Mohammadi'nin (dergi) editörü Mevlâna Ekrem Han devlete karşı ihanet suçlamasıyla 1 yıl ağır hapis cezasına çarptırıldı. Poygam Gazetesi'nin editörü Mevlâna Abdur Razzak'a iki yıl ağır hapis cezası verildi.²⁴⁰

Hilafet Hareketi'ne aktivist ve öğrencilerin yanı sıra fabrikada çalışan işçiler de bazı günlerde çalışmayı bırakmak suretiyle güç katmıştır. Örneğin 22 Aralık 1921'de Kalküta'daki fabrikanın birçok çalışanı çalışmayı bırakır. İşlerinden 250 kişi tutuklanır. Sonraki gün 23 Ocak'ta on sekiz bin fabrika çalışanı, Hilafet Hareketi'ni desteklemek için hartala katılmıştır. 2 Ocak 1922'de, Sivil İtaatsizlik Hareketi'ne katılmalarından dolayı Kalküta'daki işçi liderlerine karşı cezai işlemler yapılmıştır. Aynı gün fabrika çalışanları protesto yapmak amacıyla fabrikaları boykot etmişlerdir. Bu süreçte bazı fabrikalar kapanmıştır.²⁴¹ Kalküta gibi Batı Bengal bölgesinin diğer önemli merkezlerinde de Hilafet Hareketi'nin çalışmaları aynı şekilde devam etmiştir.

2.10 Doğu Bengal'de (Dakka Merkezli) Hilafet Hareketi

Bilindiği üzere Doğu Bengal bölgesinin en önemli merkezi Dakka'dır. Hilafet Hareketi çalışmaları başlar başlamaz Dakka şehri sürece dahil olmuştur. Dakka İl ve Şehir Komitesi'nin kurulmasıyla bölgedeki faaliyetler daha da yoğunlaşmıştır. 17 Ekim 1919 tarihinde, ilk Hilafet Günü'nün gerçekleşmesi vesilesiyle Dakka şehri adeta yas tutmuştur. Şehirdeki dükkanların çoğu kapanmış Müslüman esnafın yanı sıra çok sayıda Hindu esnaf da dükkanlarını kapalı tutmuşlardır. Müslümanlar o gün oruç tutarken birçok Hindu da Müslümanları örnek alarak o gün yemekten uzak durmuşlardır. Müslümanlar, verdikleri destekten ötürü Hindulara şükranlarını sunmuşlardır.²⁴² Aynı gün saat 16.00'te Purana (eski) Polton Meydanında Osmanlı hilafetinin altındaki bölgelerin korunması için Yüce Allah'a dua etmek üzere yaklaşık yirmi bin Müslüman bir araya gelir. Burada tesettürlü bazı Müslüman kadınlar da hazır bulunmuştur. Aynı gün Dakka şehrinin Lakhibazar kasabasının Mia Saheb Meydanı'nda bulunan tekkenin ünlü piri Şah Abdullah'ın imamlığında nafile namaz da kılınmıştır. Namazın ardından aynı yerde büyük bir miting düzenlenmiştir. Dakka'dan çok sayıda Hindu liderler de bu mitingde katılmıştır.²⁴³ Dakka Nevvâb ailesinden Khaja Abdülkerim oybirliğiyle mitinge başkanlık etmiştir. Konuşmacılar arasında Mastar Hedayat Bakhş ve Doktor Rajkumar Chokroborti dikkat çekmektedir. Hindu kamuoyunun temsilcisi Rajkumar gözü yaşlandıran bir konuşma yapar. Yukardaki bahsettiğimiz olaylar ve Rajkumar'ın yaptığı konuşmadan anlaşılan husus, Hindu toplumun o

²³⁹ Dakka Prokash, 19 Şubat 1922

²⁴⁰ Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrir-i-Khilafat*, s. 195.

²⁴¹ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, ss. 84-87.

²⁴² Dakka Prokash, 2 Kâsım 1919

²⁴³ Dakka Prokash, 2 Kâsım 1919

dönemdeki Müslüman topluma sempati duyduğudur. 21 Eylül 1919'da Leknev'de toplanan 'Tüm Hindistan Müslümanları Konferansı'nda (All Indian Muslim Conference) kabul edilen ilk dört karar, bu toplantıda oybirliğiyle kabul edilmiş ve desteklenmiştir.

12 Aralık 1919 Cuma günü, Mevlevî Amiruddin'in başkanlığında Dakka'daki Karneson Parkı'nda büyük bir toplantı daha yapılmıştır. Toplantıda halk tarafından aşağıdaki teklif kabul edilmiştir:

*Dakka'daki halk genel valisine rica ediyor ki; yaklaşmakta olan 'Barış Festivali'nin tarihi ertelemeli. Çünkü Pencap katliamı (13.4.1919) ile ilgili adalet sağlanmaz ve tutuklular serbest bırakılmazsa, Bengal halkı 'Barış Festivali'ne katılmayacaktır.*²⁴⁴

19 Aralık 1919 tarihinde Cuma günü öğleden sonra saat 16:00'da Dakka halkı tarafından Karneşon Park'ta Khaja Abdülkerim²⁴⁵ başkanlığında büyük bir hilafet mitingi düzenlenir. Mitingde Dakka İl Hilafet Komitesi kurulması dahil olmak üzere hilafet konusuna dair dört teklif oybirliğiyle kabul edilir. Buna göre Dakka Hilafet Komitesi'nin birinci oturumu 20 Aralık 1919 tarihinde Cumartesi günü saat 18.00'de Ahsan Manzil'de yapılmıştır. Toplantıda Dakka İl Hilafet Komitesi'nin başkanı olarak Nevvâb Habibullah, sekreter olarak Chowdhury Gulâm Kuddus seçilmiştir.²⁴⁶ Komitenin seçilmesinin ardından 29-31 Aralık 1919 tarihindeki Amritsar'da gerçekleşecek olan hilafet konferansına katılmak üzere Amiruddin Ahmad ve Gulâm Kuddus ile toplam altı kişi delege/temsilci olarak seçilmiştir.²⁴⁷

23 Ocak 1920 tarihinde Dakka şehrinin Bangshal bölgesinde saat 16.00'da büyük bir hilafet mitingi yapılmıştır. Khaja Abdülkerim mitingde yürekleri ferahlatan, kalpleri şevk ve azimle dolduran bir konuşma yapmış ve kısa bir süre sonra polis tarafından tutuklanmıştır. Üç gün hapis yattıktan sonra 26 Ocak'ta serbest bırakılır.²⁴⁸ 1920 yılı ocak ayının son haftasında, yerel halkın inisiyatifiyle Dakka şehrinin Çokbazar ve Hatirgat kasabasında Hilafet Hareketi için iki genel toplantı daha yapılmıştır. İlk toplantı Çok Bazar'da ikinci toplantı ise cuma günü Hatirgat'ta gerçekleştirilir. Dakka Hilafet Komitesi başkan yardımcısı Khaja Abdul Hafız, her iki toplantıya da başkanlık etmiştir.²⁴⁹ Bunun dışında, yerel Hilafet Komitesi'nin girişimiyle 17 Şubat 1920 tarihinde Doyagonj Mahalle'sinde ve 20 Şubat 1920 tarihinde Gendariya Mahallelerinde iki toplantı daha yapılmıştır. Dakka Nevvâb ailesinden Khaja Azizullah, Doyagonj Mahallesi'ndeki ve Khaja Abdülkerim Gendariya Mahallesi'ndeki toplantılara başkanlık yapmışlardır. İki toplantıda da Dakka Hilafet Komitesi Sekreteri Gulâm Kuddus ve hareketi destekleyen Srişchondra Chottopadhyay, Rajkumar Chokroborti ve Khaja Abdülkerim, hilafet hakkında konuşma yapmışlardır.²⁵⁰

²⁴⁴ Dakka Prokash, 14 Aralık 1919

²⁴⁵ Dakka İl Hilafet Komitesi oluşana kadar Khaja Abdülkerim geçici olarak hilafet komitesinin başkanı olarak görev yapmıştır.

²⁴⁶ Dr. Abu M. Delowar Hosen, *Bngladeşer İtihaş: 1905-1971 (Bangladeş'in Tarihi: 1905-1971)*, s. 82.

²⁴⁷ Dakka Prokash, 21 Aralık 1919

²⁴⁸ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 34.

²⁴⁹ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 34.

²⁵⁰ Dakka Prokash, 22 Şubat 1920

Dakka Hilafet Komitesi Başkanı Nevvâb Habibullah'ın başkanlığında 22 Şubat 1920 tarihinde Dakka şehrinin Mirpur bölgesinde bir hilafet toplantısı yapılmıştır. Dakka Hilafet Komitesi Sekreteri Chowdhury Gulâm Kuddus ve Hilafet Hareketini destekleyen Ulusal Kongre liderleri Sriş Chondra Chottopadhyay, Rajkumar Chokroborti, Babu Surendranath Dotto Gupta ve birçok sayıda Hindu da toplantıda hazır bulunmuştur.²⁵¹ Bu toplantıdan bir kaç gün sonra 27 Şubat 1920 tarihinde Cuma günü akşam vakti Dakka İl Hilafet Komitesi'nin temsilci başkanı Abdul Hafız'ın başkanlığında Karneşon Parkı'nda Hilafet Komitesi'nin bir toplantısı daha gerçekleştirilmiştir. Toplantıda yeni serbest bırakılan Pencap liderlerinin 2 Mart 1920 tarihinde Dakka'ya intikal edeceği, geldiklerinde kendilerine yakışır bir karşılama töreni yapılması konusunda görüş alışverişi yapılır. Nitekim bu toplantı öncesinde yerel Hilafet Komitesi şu açıklamayı yapmıştır: “2 Mart 1920 Salı günü Mevlâna Şevket Ali, Mevlâna Ebûl Kelam Azad, Pencap hapishanesinden serbest bırakılan Dr. Saifuddin Kiclu, Dr. Sattopal, Harkişan Lal, Duniçad ve Rambuj Dotto ile Mahatma Gandhi Dakka'ya geliyor. Halk onlara yakışır bir karşılama yapmalıdır.”²⁵²

23 Şubat 1920'de, Mahatma Gandhi ve İngilizler tarafından baskı ve eziyet gören müslüman Hintli liderler Mevlâna Şevket Ali, Mevlâna Ebûl Kelam Azad ve diğerleri için Kalküta'da özel bir karşılama yapılır.²⁵³ Ardından Dakka Hilafet Komitesi onları Dakka'ya davet eder. Ancak İngiliz hükümet tarafından engellenmesinden dolayı Mevlâna Şevket Ali ve Mevlâna Ebûl Kelam Azad hariç kimse Dakka'ya gelememiştir.²⁵⁴ Bu iki önemli lider 2 Mart 1920 tarihinde Dakka Tren İstasyonu'na vardıklarında Hilafet Hareketi'nin diğer liderleri ve halk tarafından sevinçle karşılanırlar ve bir süre birlikte yürürler.²⁵⁵ Aynı gün akşam saat 19:00'da bir konferans düzenlenmiştir. Konferansta Mevlâna Şevket Ali ve Mevlâna Ebûl Kelam Azad için çok güzel bir karşılama daha gerçekleştirilir. Mevlâna Şevket Ali toplantıda Urduca dilinde uzun bir konuşma yapar. Konuşmasında hilafet meselesinin tamamen dini olduğunu ve Osmanlı devletinin bağımsızlığı korunmazsa İslam dini mensuplarını zor günlerin beklediğini söyler. Konuşmasının sonlarına doğru Hindu-Müslüman birliğinden duyduğu memnuniyeti de dile getirmiştir.²⁵⁶ Ertesi gün yani 3 Mart 1920'de saat 15:00'te Nevvâb Habibullah başkanlığında Mevlâna Şevket Ali ve Mevlâna Ebûl Kelam Azad'ın yer aldığı bir başka hilafet mitingi daha yapılır. Bu miting akşam saat sekize kadar devam etmiştir. Konuşmasında Nevvâb Habibullah Hindu-Müslüman birliğinin önemini vurgulayıp şunları söyler: “*Aynı bedenin gözleri gibi, Hindular ve Müslümanlar da aynı annenin iki çocuğudur. Geçmişte Hindular ve Müslümanlar arasında çekişmeler olsa da artık anladık ki bir toplum (dini grubu) zarar görürse diğer*

²⁵¹ Dakka Prokash, 29 Şubat 1920

²⁵² Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 35.

²⁵³ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 35.

²⁵⁴ Dakka Prokash, 7 Mart 1920

²⁵⁵ Dakka Prokash, 7 Mart 1920

²⁵⁶ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 36.

*toplum da zarar görür". Bu sözlerinin yanı sıra Habîbullah konuşmasında hilafet sorununun çözümüne ışık tutacak önerilerde de bulunmuştur.*²⁵⁷

Nevvâb Habibullah'ın konuşmasının ardından Mevlâna Ebûl Kalam Azad, Urduca dilinde yaptığı konuşmasında hilafet meselesini detaylıca ele alır. Sonra Mevlâna Şevket Ali hem Urduca hem de İngilizce olarak yaptığı konuşmasında benzer minvalde sözler söyleyerek kısa bir konuşma yapar. Konuşmasında dikkati çeken hususlardan bir tanesi, Hindu-Müslüman birliğini daha güçlü tutmak için, Müslümanlara inek kurban etmek yerine başka bir hayvanı kurban kesmelerini tavsiye etmesidir.²⁵⁸ Konuşmadan sonra 28-29 Şubat 1920 tarihlerinde 'Kalküta Town Salon'da yapılan "Bengal Eyalet Hilafet Komitesi'nin ilk oturumunda alınan kararlar oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir. Daha sonra Mevlâna Münîrüz zamân İslamabadi, Hilafet Hareketi'nin masraflarını karşılamak için halka maddi yardım çağrısında bulunmuştur. Mevlâna Münîrüz zamân İslamabadi oturumda şu sözleri söylemiştir: *Komşu Hindular da Müslümanların karşı karşıya kaldığı bu tehdit karşısında onlara yardım etmelidir. Çünkü bu durum, bir dereceye kadar Hindular için de bir tehlike oluşturmaktadır. Zaten süreç boyunca Hinduların da İslamadi gibi düşünüp müslümanlara destek verdikleri gözlenmektedir. Asya'nın bağımsız devletleri azalırsa, Hint alt kıtasının da bağımsızlığını kazanması zor olacaktır. Mevlâna İslamabadi'nin samimi mali yardım talebi sonucunda toplantı alanında iki bin taka para-toplanmıştır. Abdul Hafız nakit olarak 500 taka bağışlamış; Nevvâb Habibullah ise otuz bin takaya eş değer mülkünü hibe etmiştir.*²⁵⁹

18 Mart 1920 tarihinde, Bipin Chandra Pal ve İsmail Hüseyin Şîrâzî, yerel (Dakka) Hilafet Komitesi'nin talebi üzerine hilafet konulu bir mitinge katılmak için Dakka'ya gelmişlerdir. O gün saat 17.00'de Karneşon Park'taki toplantıya yaklaşık on bin Hindu ve Müslüman katılmıştır. Mitingde Bipin Chandra Pal başkanlık koltuğuna oturmuş ve Hindular ile Müslümanların hilafeti korumak için nasıl çalışması gerektiği konusunda mükemmel bir konuşma yapmıştır. Pal Konuşmasında şunları söylemiştir: *İngiliz İmparatorluğu'nda çok sayıda Müslüman tebaa yaşıyordu. Sadece Hint alt kıtasında Müslüman tebaanın sayısı yetmiş milyondan fazladır. Bu durumda halifeliği korumak İngiliz Hükümetin görevidir. Pal ayrıca Hindular ve Müslümanların birliğinden duyduğu mutluluğu dile getirmiş ve bu dostluğun sonsuza dek sürmesi için her iki topluma da talepte bulunmuştur.*²⁶⁰

19 Mart 1920 Cuma günü Dakka'da ikinci Hilafet Günü'nde bir hartal gerçekleştirilmiştir. O gün, Dakka şehrinin bütün dükkanları ve pazarları kapalı tutulmuştur. Sabahtan akşama kadar, şehrin sokaklarının hiçbirinde motorlu araba, at arabası veya inek arabası görülmemiştir. Kendi motorlu taşıtları

²⁵⁷ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, ss. 36-38.

²⁵⁸ Dakka Prokash, 28 Mart 1920

²⁵⁹ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 39.

²⁶⁰ Dakka Prokash, 21 Mart 1920

veya at arabaları olan zengin insanlardan, o gün bir iki kimse dışında sokakta çıktığı görülmemiştir.²⁶¹ İşçiler de o gün çalışmayı bırakmıştır. Kısacası o gün hartal, Dakka şehrinde başarı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Şehirdeki binlerce Müslüman oruç tutmuş ve birçok Hindu beyefendi de gün boyu yemekten uzak durmuştur. Şehrin tüm camilerinde hilafetin devamı için özel dualar yapılmıştır.²⁶²

İkinci Hilafet günü hartalın yanı sıra saat 16.00'da Karneşon Park'ta büyük bir miting düzenlenmiştir. Bu miting, Hindu-Müslüman-kolektif halk toplantısı özelliğiyle bölgenin 40 yıllık ortak geçmişinde bir ilk olma özelliğini taşımaktadır. Öyle ki toplantıda yirmi beş binden fazla Hindu ve Müslümanın toplandığını tahmin edilmektedir. O gün Khaja Abdülkerim aşağıdaki öneriyi sunmuştur;

*“Dakka halkı olarak İngiliz hükümetinden, majesteleri İngiltere Kralı'na, Türklerin Sultanı Osmanlı Halifesi ile yapılan barış anlaşmasının şartları şeriatın buyruklarına ve İslam'ın emirlerine aykırı talepler içerdiği takdirde Hindistan Müslümanlarının duyduğu sadakatin derinden yaralanacağı hususunu iletmesini saygılarımızla arz ederiz.”*²⁶³

(That the people of Dacca in a public meeting respectfully pray His Excellency to convey to his Majesty, the King Emperor that if peace terms with his Majesty the Khalifatul Muslimeen, the Sultan of Turkey be contrary to the dictates of Shariat and commendants of Islam, it will put the severest possible strain on the loyalty of the Musalmans of India.)

Öneri kabul edildikten sonra İsmail Hüseyin Şîrâzî ve Bipin Chandra Pal uzun bir konuşma yapmışlardır. Öyle ki Pal iftar ve akşam namazı için konuşmasına 20 dakika ara vermek durumunda kalmıştır. Sonra gece 01:00'e kadar konuşmaya devam etmiştir. Ardından toplantı sona ermiştir.

19 Mart 1920 Cuma günü Dakka'nın Ghoraşal mevkinde ikinci Hilafet Günü'nde Osmanlı devletinin refahı için camilerde dualar edilmiştir. Munşi Abu Naser Seyyidullah başkanlığında halka açık bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda halifeliğin onurunu korumak için İngiliz Genel Valisi'ne telgraf gönderme kararı alınmıştır. O gün Ghoraşal'daki birçok Müslüman da Hilafet Günü vesilesiyle oruç tutmuştur. Dükkanlar da tüm gün boyunca kapalı tutulmuştur.²⁶⁴

1 Ağustos 1920 yılının Pazar üçüncü Hilafet Günü, Hint alt kıtasının diğer şehirleri gibi Dakka'da da güçlü bir hartal gerçekleştirilmiştir. O gün Dakka şehrinde dükkanlar kapalı kalmıştır. Yerel Hilafet Komitesi'nin çağrısı üzerine, yaklaşık altı bin Hindu-Müslüman saat 17:30'da Karneşon Parkı'nda toplanmıştır. Programa Khaja Abdülkerim başkanlık yapmıştır. Bu toplantıda aşağıdaki öneri oy birliğiyle kabul edilmiştir.

²⁶¹ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 40.

²⁶² Dakka Prokash, 21 Mart 1920

²⁶³ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 41.

²⁶⁴ Dakka Prokash, 28 Mart 1920

*Bu şehrin sakinleri, Merkez Hilafet Komitesi'nin hareketine tamamen sempati duyuyorlar. Toplantı halkı, yerli ürünleri benimsemeye, hükümet tarafından verilen unvanlardan vazgeçmeye ve Sevr Antlaşması'nın şartlarında gerekli değişiklikler yapılana kadar resmi görevlerinden gönüllü olarak istifa etmeye çağırıyor.*²⁶⁵

Aynı gün, bu programa başkanlık yapan Dakka'nın Nevvâb ailesinden Khaja Abdülkerim, Sevr Antlaşması'nın Osmanlı devletinin lehine olmadığı ifadeyle fahri savcı görevinden ayrılmıştır.

22 Ağustos 1920 yılında Gulâm Kuddus'un başkanlığında Dakka'daki Karneşon Parkı'nda yerel Hilafet Komitesi'nin bir oturumu ve 25 Eylül'de Khaja Abdülkerim'in başkanlığında altı binden fazla kişinin katılımıyla hilafet hakkında başka bir toplantı daha yapılmıştır.

8 Aralık 1920'de Abdül Hafız'ın önderliğinde büyük bir toplantı daha yapılır. Programda devlet okullarına alternatif olarak Dakka'da ulusal bir okul kurulmasına karar verildi. Burada bunu zikretmek gerekir ki, 1920 yılının aralık ayından itibaren Kalküta gibi Dakka'da da Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi'nin liderlerinin çağrısı üzerine öğrencilerin okulu boykot etmeleri başlamıştır. 1921 yılının Ocak ayının sonunda ve Şubat ayının başlarında öğrenciler arada iki-üç gün boykot edip sonra tekrar derslere katılmak suretiyle, yeniden devlet okullarına gitmeye başlamıştır.

2.11 Sevr Antlaşması (14 Mayıs 1920) Sonrası Hilafet Hareketi

14 Mayıs 1920 tarihinde Sevr Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma uyarınca İtilaf Devletleri Osmanlı devletini kendi aralarında paylaşmak için anlaşmışlardır. Bu durum karşısında Hint alt kıtasındaki Müslümanlar öfkeye kapılmış ve birkaç gün şiddetli protestolar yapmışlardır. 28 Mayıs 1920'de Bombay şehrinde Merkez Hilafet Komitesi M. M. Çotani başkanlığında büyük bir miting düzenlenmiştir. Toplantıda Sivil İtaatsizlik Hareketi'nin ilk adımı olarak Merkez Hilafet Komitesi liderleri, İngilizlerin verdiği unvanı reddetmişlerdir.

Sevr Antlaşması'nın yarattığı ateşli ortamda, 1-2 Haziran 1920 tarihinde Merkez Hilafet Komitesi'nin girişimiyle Elahabad'da Hindular ve Müslümanlar ortak bir halk mitingi düzenlemiştir. Mitingde Sivil İtaatsizlik Hareketi'ni programlamak için Mahatma Gandhi ile bir komite kurulmuştur ve aşağıdaki kararlar alınmıştır:

- Hükümet unvan (*title*) ve görevlerinden (*posts*) istifa edilmelidir.
- Polis ve askerlerin görevlerinden istifa etmesi gerekir.

²⁶⁵ Dakka Prokash, 8 Ağustos 1920

- Vergi verilmemelidir.²⁶⁶

Toplantıda Sivil İtaatsizlik kararlarının daha fazla gecikmeden faaliyete geçirilmesi kararı alınmıştır. Aynı zamanda Sevr Antlaşması'nı yeniden düzenlemek için genel valiye bir aylık ulti-matom verilmiştir.²⁶⁷

Elahabad Konferansı'nın ardından alınan kararlar gereği hemen doksan Müslüman lider tarafından imzalanan bir muhtıra hazırlanmıştır. Mevlâna Mazharul Haque, Mevlâna Yakub Hasan, Mevlâna Şevket Ali ve Mevlâna Ebû-l Kelam Azad'dan oluşan bir heyet; 22 Haziran 1920'de İngiliz genel valisi ile görüşerek muhtırayı takdim etmiştir. Valiye verilen bir aylık ulti-matom şunları içermektedir: "Hilafet meselesi Müslümanlar için dini bir meseledir. Siz (Hindistan genel valisi) Sevr Antlaşması'nı değiştirmesi için İngiliz hükûmetine baskı yapın. Aksi takdirde Sivil İtaatsizlik Hareketi'ne başlamak zorundayız." Bu bildiri, bölgedeki Müslümanlar tarafından İngiliz hükûmetine gönderilen ilk ulti-matom niteliğindeydi. 1 Ağustos 1920'de Hindistan genelinde hartal ve Üçüncü Hilafet Günü gerçekleştirildi. Bu sebeple Hindu-Müslüman ortak Sivil İtaatsizlik Hareketi'nin resmi olarak 1 Ağustos'ta başladığı söylenmektedir. Hâlbuki 28 Mayıs 1920'de Bombay Hilafet Konferansı'nda Müslümanlar, İngilizlerin verdiği unvanları terk ederek Sivil İtaatsizlik Hareketi'ni uygulamaya başlamışlardır.

Sevr Antlaşması sonrası Mevlâna Abdülbari, Mevlâna Şevket Ali ve Mevlâna Ebû-l Kelam Azad, Hindistan'ı 'Darül Harb' ilan etmiş ve Müslümanlara dini bir görev olarak 'Darül İslam'a' hicret etmelerini tavsiye etmiştir.²⁶⁸ Mevlâna Ebû-l Kelam Azad bu konuda kilit rol oynamıştır. Ona göre:

*İslam'a gönül vermiş bütün Müslümanlar Hindistan'ı terk etmelidir. Bunu yapmayacak durumda olanlar ise hicret edeceklerine yardımcı olmak zorundadırlar. Hindistan'da sadece geçerli bir mazereti olanlar ve mücadeleye devam etmek isteyenler kalmalıdır.*²⁶⁹

Bu tavsiye üzerine binlerce Müslüman Afganistan'a hicret etmiştir. Bunun gerekli olmadığını düşünen Mevlâna Muhammed Ali ise hicrete karşı çıkmıştır.

6 Eylül 1920 tarihinde Kalküta'da Mevlâna Tajuddin Sindhi başkanlığında Cemiyet-i Ulema-ı Hint'in bir toplantısı yapılmış ve 8 Eylül'de 500 ulemanın imzasıyla Sivil İtaatsizlik Hareketi için fetva yayınlanmıştır. Fetvada İngilizlere karşı Sivil İtaatsizlik Hareketi'nin şariat açısından helal olduğu ilan edilmiştir.²⁷⁰ Cemiyet-i Ulemâ-yı Hint'in 2. oturumu, 19-21 Kasım 1920 tarihinde Delhi'de Şeyh Hint

²⁶⁶ A. C. Niemeijer, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 107.

²⁶⁷ A. C. Niemeijer, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 106.

²⁶⁸ A. C. Niemeijer, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 102.

²⁶⁹ Azmi Özcan, *Pan-Islamizm*, s. 242.

²⁷⁰ Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrir-i-Khilafat*, s. 161.

Mahmudu'l Hasan başkanlığında yapılmıştır. Toplantıya toplam beş bin alim katılmıştır. Toplantıda kabul edilen öneriler şunlardır:

- Müslümanların dikkati şeriatın emir ve yasaklarına uymaya çekilmelidir.
- Ulusal Beytü'l-Mal kurulmalıdır.
- İngilizler İslam'ın ve Müslümanların en büyük düşmanıdır. Bu nedenle onlarla olan ilişki kesilmelidir.²⁷¹

1921 yılında Hilafet Hareketi, Sivil İtaatsizlik Hareketi'yle birleşip tüm Hint alt kıtasını kapsayan bir kitle hareketi şeklini almıştır. Hilafet Hareketi ile Sivil İtaatsizlik Hareketi'nin 1921 yılı faaliyetleri şu üç aşamada özetlenebilir:

- Ocak ve Şubat arasında Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi gereği ilk faaliyet öğrenciler tarafından başlatılmıştır. Öğrencilerin okulu boykot etmesi ve isyanı sonucunda devletin eğitim kurumları durma noktasına gelmiştir. Alternatif olarak, birçok ulusal okul ve kolej kurulmuş ancak 2 ay içinde öğrenci hareketi çökmüştür. Avukatlar da bir süre mahkemeyi boykot ettikten sonra yeniden mahkemeye katılmışlardır.
- Yılın ortasında, Hindistan Ulusal Kongresi Sivil İtaatsizlik Hareketi prensiplerinin uygulamaya geçirilebilmesi için para toplamaya başlamış ve 1 Temmuz'da on milyon taka toplanmıştır. Aynı zamanda, tüm alt kıtasında çok sayıda İngiliz kıyafeti yakılmıştır. Hükümet, hareketin aşırılığa kaçtığı gerekçesiyle tutuklamalara başlamıştır.
- Yılın son aşamasında Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketlerinin önde gelen liderleri tutuklanmıştır ve hapsedilmişlerdir.

1921 yılının Temmuz ayında Leknev ve Deyobend olmak üzere diğer merkezlerde 500 alım imzalı başka bir fetva yayınlanmıştır. Fetvanın maddeleri şunlardır:

İngilizlerle iş birliği yapmak, mahkemelerde hizmet etmek ve avukatlık haramdır, okulların ve kolejlerin boykot edilmesi zorunludur; İngiliz ordusunun bir parçası olmak İslam karşıtıdır; bu harekete katılmayanlar cihattan kaçmış hükmündedirler.

Yayınlanan fetvadan ötürü müslümanlar, harekete katılmayı dini bir vecibe gibi algılamışlardır. Bu sayede iş birliği hareketinin yoğunluğu çok daha artmıştır. 8-10 Temmuz 1921 tarihinde Karaçi'de Muhammed Ali'nin tavsiyesi üzerine onun başkanlığında Hilafet Konferansı düzenlenmiştir.²⁷² Başkanlık konuşmasında Muhammed Ali, İngilizleri İslam'ı yok etmeye çalışmakla suçlayıp Hint alt kıtasını terk

²⁷¹ A. C. Niemeijer, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, s. 110.

²⁷² K. K. Aziz, *The Indian Khilafat Movement, 1915-1933*, s. 185.

etmelerini istemiş ve tutuklanan hilafet aktivistlerine teşekkür edip sonunda Mustafa Kemal Atatürk'ü zafer ve kahramanlığı için tebrik etmiştir.²⁷³ Konferansa, Hint alt kıtasının her yerinden birçok Müslüman lider ve çok sayıda Hindu-Müslüman halk katılmıştır. Ali Kardeşler ve diğer önde gelen 5 lider, bu konferansın faaliyetlerinde aktif rol oynadıkları için hapse atılmışlardır: Dr. Saifuddin Kichlu, Jagatguru Srişami, Pir Ghulam Mujaddid, Deoband'dan Mevlâna Hüseyin Ahmed Madani, Kanpur'dan Mevlâna Nisar Ahmed hapse atılan önemli liderlerdendir. Muhammed Ali ve diğer hilafet liderlerinin hapsedilmesi Hilafet Hareketi'ni sekteye uğratmamıştır. Halk Hilafet Sandığı'na bağış yaparak bu hareketi daha ileriye götürmeye çalışmışlardır.

26 ve 27 Aralık'ta Ahmedabad'da Hakeem Ajmal Han başkanlığında Tüm Hindistan Hilafet Konferansı ve Tüm Hindistan Ulusal Kongresi'nin iki oturumu gerçekleştirilmiştir. İki konferansta Mevlâna Hasret Mohani, İngiliz emperyalizmini yok etmek ve Hint alt kıtasının bağımsızlığını elde etmek için bir öneri sunmuştur.²⁷⁴ Sonunda toplum yapısının buna hazır olmadığını düşünen liderler Mevlâna'nın sunduğu teklifi reddetmişlerdir. 30 Aralık'ta Tüm Hindistan Müslüman Birliği'nin (All Indian Muslim League) bir oturumu, Mevlâna Hasret Mohani'nin başkanlığında Ahmedabad'da düzenlenmiştir. Oturumda, Osmanlı Halifesine itaat etme ve Ankara için para toplama önerileri kabul edilmiştir. Mevlâna Mohani konuşmasında Hint alt kıtasının tam bağımsızlığı talebini gündeme getirmiştir. Böylece Hilafet Hareketi, Hint alt kıtasının bağımsızlığı için çabalayan bir hareket olmaya doğru evrilmiştir.

2.11.1 Sivil İtaatsizlik Hareketiyle Birleştikten Sonra Hilafet Hareketi

Doğu Bengal'in bazı Müslüman liderleri Hilafet Hareketi'ni desteklemelerine rağmen Sivil İtaatsizlik Hareketi ile birlikte yola devam edilmesine karşı çıktılar. Gandhi'nin Sivil İtaatsizlik Hareketi'nin amacı sawraj (özerklik) elde etmektir. Hilafet Hareketi'nin amacı ise özerklik değil Osmanlı Devleti'nin halifelik merkezi olma özelliğini, toprak bütünlüğünü, güç ve nüfuzunu koruyarak sürdürmesiydi. Onlara göre eğitimin boykot edilmesi ve İngiliz karşıtı Sivil İtaatsizlik Hareketi, müslümanların ulusal çıkarlarına aykırıydı. Çünkü zaten müslüman Hint toplumu Hindulara göre eğitimde çok geri kalmıştı. İngiliz hükümetini karşılarına alarak müslümanların eğitimi sekteye uğratmaları onlara yarardan çok zarar getirirdi. İşte bu vb. gerekçelerle Khaja Azam, A. K. Fazlul Haque, Navab Habibullah, Hâkim Habibur Rahman, Nevvâb Nawab Ali Chowdhury, Mevlâna Ebû Bekir gibi Doğu Bengalli bazı liderler, müslümanlara eğitimden geri kalmamalarını ve Sivil İtaatsizlik Hareketi'nin içinde yer almak suretiyle İngiliz yönetime

²⁷³ Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, ss. 139-40.

²⁷⁴ A. Moin Zaidi, *Evolution of Muslim Political Thought in India*, c. 2, ss. 558-60.

karşı çıkmamalarını tavsiye etmiştir.²⁷⁵ Dakka İl Müslüman Cemiyeti'nin kurucusu Khaja Azam Müslümanların Sivil İtaatsizlik Hareketi'ne katılmasına karşı çıkan ilk isimlerdendir. 11 Nisan 1920 tarihinde Khaja Azam başkanlığında Dakka'da yapılan bir toplantıda "Dakka İl Müslüman Somiti"²⁷⁶ kurulmuştur.²⁷⁷ Khaja Azam, 'Dhaka İl Müslüman Cemiyeti'nin açılışını yaparken, Hint alt kıtasının genel durumunu analiz edip İngiliz Hükümetine karşı çıkmadan Hilafet Hareketi'ni sistematik olarak yürütmek gerektiğini ifade etmiştir. Khaja Azam'a göre Müslümanlar ekonomik açıdan ve eğitim alanında Hindulardan çok geride yer alıyorlardı. Dolayısıyla böyle bir durumda Hindular ve Müslümanlar arasında gerçek bir birlik kurulamazdı. Müslümanlar işten ayrıldıklarında onlardan boşalan yerler derhal Hindular tarafından işgal edilecekti.²⁷⁸

Dakka'nın müslüman liderleri 1920 yılında Hâkim Habibur Rahman önderliğinde 'Müslüman Eğitim Koruma Komitesi' adlı bir komite kurmuşlar ve "Hint Alt Kıtasının Güvenilir Alimlerinin Sivil İtaatsizlik Hareketi Hakkındaki Görüşleri" başlıklı 44 sayfalık Urduca bir fetva kitapçığı yayınlamışlardır. Hâkim Habibur Rahman bu kitapta Müslümanların eğitimden vazgeçmelerinin doğru olmadığını ısrarla vurgulamıştır.²⁷⁹ Habibur Rahman Hilafet Hareketi'nin eylemlerini desteklemiş ama okul boykotlarına kesinlikle karşı çıkmıştır. 1920 yılının ikinci yarısından itibaren bölgede artık Sivil İtaatsizlik Hareketi ile kol kola yürüyen bir Hilafet Hareketi'nin yanı sıra bazı Doğu Bengal alimlerinin önderliğinde buna karşı çıkan bir hareket ortaya çıkmıştır.

1920 yılının Ekim ayına kadar 'Dakka Hilafet Komitesi' nin başkanı olan Nevvâb Habibullah Ekim ayının başında görevinden istifa etmiş,²⁸⁰ yerine Abdul Hafız başkan olmuştur.²⁸¹ Hilafet Komitesi başkanlık görevinden istifa eden Nevvâb Habibullah ve A.K. Fazlul Huque, Dakka'daki Sivil İtaatsizlik Hareketi'ne karşı faaliyetlere öncülük etmişlerdir.²⁸² 12 Aralık 1920 tarihinde Nevvâb Habibullah'ın girişimiyle Sivil İtaatsizlik Hareketi'ne karşı Dakka'daki 'Northbrook Salon'da 'Bengal Müslüman Konferansı' adıyla ilk toplantı düzenlenmiştir. Halka açık olmayan toplantıya sadece Bengal'in farklı bölgelerinden davet edilen iki yüz delege katılmıştır. A.K. Fazlul Huq toplantıya başkanlık yapmıştır. Toplantıda okul ve devlet

²⁷⁵ Pradip Kumar Lahiri, *Bengali Muslim Thought*, s. 94.

²⁷⁶ Şomiti kelimesi, cemiyet anlamına gelmektedir.

²⁷⁷ 16 Ekim 1905'te, Bengal'in ayrılmasının gerçekleşmesi nedeniyle Doğu Bengal ve Aşam eyaleti adıyla başka bir eyalet ortaya çıktı ve o gün Nevvâb Sâlimullah'ın girişimiyle Dakka'da yeni eyaletin Müslüman Cemiyetinin (Şomiti) temeli atılmıştır. 1 Nisan 1912 tarihinde Bengal'in ayrılması kararı iptal edildiğinde, Nevvâb Sâlimullah'ın girişimiyle her iki Bengal'in Müslüman Cemiyeti (Şomiti) birleştirildi ve merkez ofisi Dakka'da tutulup birliğin adı 'Bengal Eyaleti Müslüman Cemiyeti (Şomiti)' olarak belirlendi. Fakat 1913 yılında Nevvâb Sâlimullah'ın ölümünden sonra, bu toplum (Şomiti) kademeli bir düşüşe doğru gitti. 1916 yılında Khaja Azam 'Bengal Eyaleti Müslüman Cemiyeti (Şomiti)' sekreterliğine atanmıştır. Khaja Azam sekreter seçildikten sonra toplumun (Şomiti) içine can katmaya çalışmış, ama başaramamıştır. Bu durum karşısında Khaja Azam, Bengal ve alt kıtanın çeşitli ulusal sorunlarını çözmek için Müslümanlar arasında kamuoyu oluşturmak amacıyla 'Bengal Eyaleti Müslüman Topluluğu' altında 'Dhaka İl Müslüman Topluluğu'nu kurma girişiminde bulunmuştur.

²⁷⁸ Muhammad Abdullah, *Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, ss. 42-45.

²⁷⁹ Dakka Prokash, 9 Nisan 1920

²⁸⁰ Dakka Prokash, 3 Ekim 1920

²⁸¹ Dakka Prokash, 5 Aralık 1920

²⁸² Pradip Kumar Lahiri, *Bengali Muslim Thought*, s. 94.

kurumlarının boykot edilmemesine dair çağrıda bulunulan bir basılı kitapçık dağıtılmıştır. Liderler toplantıda yaptıkları konuşmada okul ve devlet pozisyonunu boykot etmenin ve alternatif bir okul kurmanın uygun olmadığını söylemişlerdir. Nevvâb Habibullah konuşmasında şu ifadelerle yer vermiştir.

*“Sivil İtaatsizlik Hareketi okulların boykot edilmesini içerdiğinden dolayı ülke için büyük bir felakete neden oldu. Müslüman öğrenciler diğerlerden daha fazla zarar görmektedirler. Bu nedenle, Mahatma Gandhi’nin bu Sivil itaatsizlik önerisi asla kabul edilemez.”*²⁸³

Nevvâb Habibullah’ın konuşmasının ardından A.K. Fazlul Haque, öğrencilerin okulları boykot etmesini ve Sivil İtaatsizlik Hareketi lehine ulemalar tarafından verilen fetvaları eleştiren bir konuşma yapmıştır. Okulların ve kolejlerin hükümetin kendi parasıyla yönetilmediğini, aslında ülke halkı tarafından yönetildiğini ifade etmiştir.²⁸⁴ Başkanın konuşmasının sonunda aşağıdaki karar oy birliği ile kabul edilir:

*“Müslüman toplumun siyasi çıkarlarını korumak için bu oturumda toplanan delegeler ve yerel halk, İngiltere ve müttefikleri tarafından halifelğe ve Müslüman dinine yapılan saygısızlık karşısı Hilafet Hareketi’ne meşru bir şekilde yürütüldüğü takdirde tam destek verecektir. Fakat bu oturumdaki delegeler öğrencilerin eğitim kurumlarını boykot etmesine şiddetle karşı çıkmaktadır.”*²⁸⁵

Nevvâb Habibullah ve A.K. Fazlul Haque’nin öğrencilerin okul ve koleji boykot etmesine karşı dile getirdiği görüşler gazeteler tarafından desteklenmiştir. Özellikle ‘Dakka Prokaş’ ve ‘Mallonço’ gazeteleri 1921 yılının ocak ve şubat ayı boyunca bunu destekleyen makaleler yayınlamıştır. Aynı gün Karneşon Park’ta Habibullah ve Fazlul Haque’ın toplantısına karşı Hilafet Komitesi tarafından başka bir toplantı düzenlenmiştir. Birbirine muhalif görüşlerin ileri sürüldüğü bu iki toplantı öğleden sonra gerçekleştirilmiş.. Northbrook Salon’daki toplantının hemen sonrasında Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi’nin toplantısı başlamıştır. Bu ikinci toplantıda önde gelenler, öğrencileri okulları boykot ederek Sivil İtaatsizlik Hareketi’ne katkı sağlamaya çağırmışlardır.

2.12 İngiliz Hükümeti’nin Hilafet Hareketi ve Sivil İtaatsizlik Hareketi’ne Karşı Aldığı Tedbirler

Hilafet Hareketi, birisi Sivil İtaatsizlik Hareketi ile birleşen, diğeri ise bunun yanlış olduğunu savunan iki farklı görüşle yoluna devam ederken İngiliz hükümeti her iki harekete karşı ilk ciddi adımını 19 Kasım 1921’de Bengal hükümetini, Ulusal Kongre’yi, Hilafet Komitesi’ni ve diğer ulusal gönüllü örgütleri yasadışı ilan etmek suretiyle atmıştır. Bu süreçte yoğun bir şekilde liderlerin tutuklanması süreci devam etmiştir. Aralık 1921 civarında, Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi’nin aktivistlerinin çoğu tutuklanmıştır.

²⁸³ Muhammad Abdullah, *Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, s. 48.

²⁸⁴ Muhammad Abdullah, *Bengal’de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi*, ss. 48-50.

²⁸⁵ Dakka Prokash, 19 Aralık 1920

1922 yılının ocak ayında da dava süreci başlatılır. İngiliz hükümetinin başlattığı bu sürece dair önemli tarihler şu şekildedir:

- Dakka Hilafet Komitesi ve Kongre Komitesi 25 Kasım 1921 Cuma günü Karneşon Parkı'nda 'yaşanan sorunlar ve gelecek günler nasıl geçmeli' konulu bir miting düzenleyecekti. Ama İngiliz hükümeti parkın kapısını kilitleyerek toplantıyı engelledi. Parkın kapısında polisler güvenlik önlemleri alarak halkın içeri girmesini engelledi.²⁸⁶
- 12 Aralık 1921'de Dakka'da Ulusal Kongre ve Hilafet sekreterleri tutuklandı. 10 Aralık 1921'de Kalküta'da C.R. Das, Mevlâna A.K. Azad, Birendranath Shasmal, Mevlâna Ekrem Han başta olmak üzere toplam 150 aktivist tutuklandı.²⁸⁷
- 20 Aralık 1921 tarihinde Sivil İtaatsizlik Hareketi'nin lideri Profulla Chandra Ghosh, Hindistan Ulusal Kongresi'nin Dakka komitesinin başkanı Atulchandra Şen ve Dakka Hilafet Komitesi'nin (geçici) eski başkanı Khaja Abdülkerim tutuklanmıştır.²⁸⁸
- 21 Aralık'ta Dakka'da 23 Aralık 1921- 4 Ocak 1922 tarihleri arasında her türlü protestoya yasak getirildi.
- 3 Ocak 1922 Salı günü, Khaja Abdülkerim, Khaja Solaiman Kadar ve Gulâm Kuddus'un yargılanmasına Dakka Merkez Hapishanesi'nde başlandı.
- 12 Ocak'ta Atulchandra Şen dokuz ay ağır hapis cezasına çarptırıldı ve Prafulla Chandra serbest bırakıldı.
- Dakka Hilafet hareketinin lideri Khaja Abdülkerim, 26 Ocak 1922 Perşembe günü hapishaneden çıktı. 20 Aralık 1921'de tutuklandı ve görülen davada altı ay ağır hapis cezasına çarptırıldı. Ancak sürenin sona ermesinden önce sağlık durumu kötü olduğundan dolayı hapishaneden çıkarılması yönünde karar verildi.
- İngiliz hükümeti tarafından yasak getirilmesine rağmen Karneşon Park'ta toplantı düzenlemeye çalışmaları nedeniyle tutuklanan aktivistler 5 Mart 1922 tarihinde hapishaneden çıkarıldı.

3. Hilafet Hareketi'nin Sona Ermesi

26-27 Ağustos 1921'de Hint alt kıtasının Malabar bölgesinde on milyon Mopla²⁸⁹ İngiliz karşıtı şiddetli bir hareket başlatmış ve kaldıkları bölgeyi hilafet toprağı olarak ilan etmişlerdir. Protesto sırasında

²⁸⁶ Dakka Prokash, 27 Kâsım 1921

²⁸⁷ Dakka Prokash, 18 Aralık 1921

²⁸⁸ Dakka Prokash, 25 Aralık 1921

²⁸⁹ Mopla, Hindistanın Malabar bölgesinde yaşayan Arap ve yerlilerden oluşan karışık eski bir Müslüman etnik grup. Bazı tarihçilere göre Mopla, Güney Asya'daki en eski yerleşik yerel Müslüman topluluğudur.

bazı İngilizler üzerine saldırı düzenlenmiş ve karşı çıkan bazı Hindu zemindarlar öldürülmüştür. Ulusal Hindistan Kongresi yanlısı bazı Hindu politikacılar Hinduları Hilafet Hareketi'nden uzak tutmaya çalışmıştır. Bu nedenle Hilafet Hareketi sayesinde Müslümanlarla Hindular arasında kurulmuş olan sıcak ilişkiler olumsuz yönde değişmiştir. İngiliz hükümeti, üç bin Mopla'yı öldürerek bu hareketi bastırmıştır.²⁹⁰

17 Kasım 1921 tarihinde Bombay'da bir hartal daha gerçekleştirilmiştir. Bu hartal sırasında 53 kişi ölmüştür ve 400 kişi yaralanmıştır. Halkı tehlikeye atmamak için Gandhi planladığı bazı programları iptal etmiş ve geri adım atmaya başlamıştır.

1922 yılının Şubat ayında Uttar Pradesh bölgesinin Chauri Chaura karakolunda protestocuları engellemeye çalışan polisler üzerine protestocular tarafından bomba atılması sebebiyle 21 polis ölmüştür.²⁹¹ Gandhi bu durumu görünce korkmuş ve tavsiyelere uyarak Sivil itaatsizlik Hareketi'ni durdurmuştur. Çünkü Gandhi baştan beri şiddet dışı Sivil İtaatsizlik Hareketi'nden bahsetmiştir. Ama Gandhi'nin bu kararını sadece Hilafet Hareketi'nin liderleri değil Hindistan Ulusal Kongresi'nin bazı liderleri de kabul etmemiştir. Tüm bu gelişmeler Hilafet Hareketi'nin zayıflamasına sebep olmuştur. Sonrasında Mustafa Kemal Paşa, 3 Mart 1924'te Halife Abdülmecid'i sürgüne gönderip hilafetin kaldırıldığını ilan edince Hilafet Hareketi son bulmuştur. Mart 1924'te Kalküta'da toplanan Hilafet Konferansı'nda Muhammed Ali ve hareketin diğer liderleri Kemal Paşa'nın halifeliği kaldırması kararını kınamışlardır. Hilafet kaldırılınca da Hint alt kıtası müslümanlarının Hilafet Hareketi'ni sürdürmesi için bir sebepleri kalmamıştır.²⁹²

²⁹⁰ P.C. Bamford, *Histories of the Non-Co-Operation and Khilafat Movements*, ss. 174-76.

²⁹¹ P.C. Bamford, *Histories of the Non-Co-Operation and Khilafat Movements*, s. 69.

²⁹² Pradip Kumar Lahiri, *Bengali Muslim Thought: (1818-1947); Its Liberal and Rational Trends*, K P Bagchi, Kalküta 1991, ss. 94-95.

DEĞERLENDİRME

1. Hilafet Hareketinin Alamet-i Fârikası: İlk Müslüman-Hindu Birleşik Kitlesel Hareketi Olması

Hilafet hareketi, Hint alt kıtasındaki İngiliz karşıtı ilk kitle mücadelesidir. Hareket bölgedeki Müslüman-Hindu üst ve alt sınıf arasında büyük ilgi gördü ve hızla yayıldı. Esasen Hilafet Hareketi Hint alt kıtası için bir ilkti. Çünkü İngiliz sömürge gücüne karşı Hindularla Müslümanların bir arada yürüttüğü böyle geniş bir kitlemel mücadele daha önce görölmemiştir. Kıyas yapılabilecek en yakın hareket olan 1857 Sipahi Ayaklanması, sadece asker ve Müslüman ulema arasında ilgi görmüştü. Müslümanlar arasında dini bir hareket olarak başlayan Hilafet Hareketi ise kısa zamanda büyüyüp yayılarak ve dahi yeni açılımlar kazanarak Hindu-Müslüman kesimi İngiliz karşıtlığı ortak paydasında birleştirdi. Hint lider Gandhi böyle bir fırsatın yüzyılda bir geleceğini ifadeyle İngiliz karşıtı bu hareketi destekledi. Neticede Hilafet Hareketi ile Hindu-Müslüman birliği tesis edildi. Fakat Hindularla Müslümanların bu birliği çok uzun sürmemiştir. Son aşamada Gandhi'nin hareketten geri çekilmesiyle Müslümanlar Hindu liderlere duyduğu güveni kaybetmişlerdir. Neticede İngiliz sömürgesine karşı çıkma ortak paydasında oluşan Müslüman-Hindu birliği bozulmuş ve Hint alt kıtasının farklı yerlerinde komünal çatışma patlak vermiştir.

2. Hilafet Hareketi'nin Bağımsız Pakistan Sürecine Etkisi

Bölgede uzun zamandır uygulanan İngiliz sömürgesinin ardından bağımsızlık ortak paydasında Hindularla ortak hareket eden Müslümanlar, Gandhi'nin 1922 yılında aniden Hilafet Hareketi'nden desteğini çekmesiyle hayal kırıklığına uğradılar. Bu durum Müslüman kamuoyunda bağımsız bir müslüman devlet kurma düşüncesini daha da perçinledi ve halkın kararlılığını arttırdı. Nihayetinde 1947 yılında Hindistan ve Pakistan adında iki bağımsız ülke ortaya çıktı. Birçok tarihçi Hilafet Hareketi sırasında yaratılan Müslüman bilincinin Bengal Müslümanlarını Müslümanlar için ayrı bir ülke yani Pakistan devleti fikrine doğru ittiğini ifade etmiştir. Sonuç olarak Panjab bölgesinden “P”, Afgania bölgesinden “A”, Keşmir bölgesinden “K”, Sind bölgesinden S ve Baloçistan bölgesinden “Tan” soneki ile Pakistan kelimesi oluşturuldu ve bağımsız Pakistan'ın kurulması süreci tamamlandı.

3. Hilafet Hareketi'nin Yeni Bir Müslüman Lider Sınıfı Ortaya Çıkarması

Hilafet Hareketi çok geniş bir bölgede kalabalık kitleleri harekete geçirdi. Bu da Bengal bölgesinde şehirde ve kırsalda kitleler üzerinde etkisi olan pek çok liderin ortaya çıkmasına sebep oldu. Ortaya çıkan bu liderler, hareket sırasında insanları örgütleme ve motive etme konusunda deneyim

kazandılar. Böylece Hilafet Hareketi Bengal’de yeni bir lider sınıfı ortaya çıkardı. Bu yeni lider sınıfı Hilafet Hareketi sona erdikten sonra da etkisini devam ettirdi ve Bengal bölgesini ilgilendiren bütün konularda kitleleri örgütlemeyi başardı. Bu liderlerin sayesinde herhangi bir meseleye dair genel halka ulaşmak ve onları bir araya getirmek kolay hale geldi.

SONUÇ

1757’de Plassey Savaşı’nda Müslümanların yenilgiye uğramasıyla başlayan ve 190 yıl süren İngiliz sömürgesi döneminde Bengal bölgesinde İngiliz karşıtı pek çok dini ve siyasi hareket ortaya çıkmıştır. Faki-Şonnaşı Hareketi, Feraziyye Hareketi, Tutumir Hareketi, Sipahi Ayaklanması, Çiftçi İsyanı ve Hilafet Hareketi halk tarafından en çok kabul görenlerdir. Hilafet Hareketi’ne değinen Bengalce ve İngilizce pek çok önemli çalışma olmakla birlikte bunların, hareketin merkezi olan Bengal’deki serüvenini ihmal ederek Hint alt kıtasının geneli ile hareketin doğu ve batıdaki etkilerine odaklandığı tespit edilmiştir. Hareket ile ilgili Türkçe bir çalışma ise mevcut değildir.

Hilafet Hareketi’ni ortaya çıkaran iki temel etmenden ilkinin, bölgenin 1905 yılında Doğu ve Batı Bengal olarak ikiye ayrılması ve yeniden birleşmesi olduğu tespit edilmiştir. Bu ayrılma ve yeniden birleşme süreci, liderliğin İngiliz destekçisi zemindâr sınıfından bağımsızlık yanlısı orta kesime geçmesine sebep olmuş, böylece Bengal Müslümanlarındaki bağımsızlık arzusu harekete geçirilmiştir. Hilafet Hareketi’ni ortaya çıkaran ikinci etmenin ise Bengal halkının Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid’in yürüttüğü Panislamizm politikasını İngiliz sömürgesinden kurtulmanın yegâne anahtarı olarak görmesi olduğu sonucuna varılmıştır. 1911 Trablusgarp ve 1912 Balkan Savaşları’nda aldığı yenilgilerin ardından Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’nda parçalanma sürecine girmiş olması hilafetle birlikte, Bengal Bölgesi Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesini de zora sokmuştur. Osmanlı padişahını halife olarak gören ve Osmanlı devletinin parçalanmasını kendi bölgeleri için bir tehdit olarak algılayan Bengal bölgesi Müslümanları, hilafeti yaşatmak için bölgede İngiliz karşıtı geniş çaplı bir hareket başlatmışlardır. Osmanlı devletini korumak amacıyla başlatılan bu küçük çaplı hareketin, Sevr Antlaşması ile Osmanlı’nın parçalanması sürecinin hızlanmasının ardından büyüdüğü tespit edilmiştir.

Bütün Hint alt kıtasını etkisi altına almakla birlikte Hilafet Hareketi’nin, bölge bazında Bengal, şehir bazında Dakka ve Kalküta merkezli olduğu sonucuna varılmıştır. Hareketin, Bengal bölgesinde merkezi ve yerel olarak kurulan hilafet komitelerinin düzenlediği protesto yürüyüşleri, halk mitingleri, öğrenci boykotları, hartal ve işçi grevleri sayesinde geniş halk desteğine ulaştığı ve daha önceki bağımsızlık hareketlerinden farklı olarak öğrenciler, işçiler ve kadınlar dahil toplumun her sınıfından destekçi topladığı tespit edilmiştir. Yerel hilafet komitelerinin ayrıca, Bengal bölgesinin şehir ve kırsalında kitleler üzerinde etkisi olan pek çok yeni liderin ortaya çıkmasına sebep olduğu sonucuna varılmıştır. Mevlâna Ebû-l Kelam Azad, A.K. Fazlul Haque, Mevlâna Ekram Han ve Münîrüzamân İslamabadi, Hilafet Hareketi’nin ortaya çıkardığı, etki ve nüfuzları Bengal sınırlarını aşarak tüm Hint alt kıtasına yayılan önemli Bengalli liderlerdir.

Bu liderler sayesinde her türlü toplumsal meseleye ilişkin halka ulaşmak ve onları bir araya getirmek daha kolay hale gelmiştir.

Hilafet Hareketi'nin bir diğer özgün karakteristiği ise Hindular tarafından desteklenmiş olmasıdır. Hindular hareketi, hilafet vb. dini yönlerinden tamamen bağımsız olarak İngiliz karşıtlığı ortak paydasında desteklemişlerdir. Gandhi, Hilafet Hareketinin epeyce hareketlendirdiği İngiliz karşıtı ortamı iyi kullanarak Sivil İtaatsizlik Hareketi'ni başlatmıştır. Bu süreçte Hindularla Müslümanlar arasında uzun süredir devam eden kötü ilişkiler düzelmiş olsa da Gandhi'nin İngiliz hükümetinin gazabından endişe duyarak Sivil İtaatsizlik Hareketi'nden geri çekilmesi üzerine ilişkiler yeniden kötüleşmiştir. Müslümanlar Gandhi'nin geri çekilmesini ihanet olarak değerlendirmişlerdir. Bu düşüncenin Bengal Müslümanlarını, Müslümanlar için ayrı bir ülke olan Pakistan devletine eklenme fikrine doğru ittiği sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- A. C. Niemeijer, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, Springer, Netherlands 1972.
- A K M Shahneyaz, *Varot Upomohadesher İtihaş (Hint Alt Kutasının Tarihi)*, Protik, Dakka 2007.
- A. Moin Zaidi, *Evolution of Muslim Political Thought in India*, Michiko & Panjathan, New Delhi 1975.
- Abbas Ali Khan, *Banglar Musulmander İtihaş (Bengal Müslümanların Tarihi)*, Bangladesh Islamic Centre, Dakka 1994.
- Abdul Momin Chaudhory, "Pal Hanedanı", *Banglapedia*, Asiatic Society of Bangladesh, Dakka 2011, c. 7, ss. 326-29.
- Abul Kalaam Azad, *Masaila-e-Khilafat-o-Jazeera-e-Arab*, Al Balaagh Press, Kalküta 1920.
- Anisuzzaman, *Muslim Manas o Bangla Sahittiya*, Charulipi Prokaşon, Dakka 2012.
- A.R. Mallik, *British Policy and the Muslim in Bengal*, Bangla Academy, Dakka 1977.
- Azmi Özcan, *Pan- İslamizm*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997.
- , *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914*, 2. baskı., İsam Yayınları, Ankara 1997.
- Brijen Kishore Gupta, *Sirajuddaullah and the East India Company, 1756-1757: Background to the Foundation of British Power in India.*, E. J. Brill, Leiden 1962.
- Chaudhury Khaliquzzaman, *Pathway To Pakistan*, Longmans Green and Co. Ltd, Lahor 1961.
- Col. J. E. Gastrel, *Geographical and Statistical Report of the District of Jeshore, Faridpore and Bakerganj*, Trubner & Co, London 1876.
- Dr. Abdul Karim, *Banglar İtihaş (Bengal'in Tarihi) 1200-1857*, Boral Prokashani, Dakka 1999.
- Dr. Abu M. Delowar Hosen, *Bngladeşer İtihaş: 1905-1971 (Bangladeş'in Tarihi: 1905-1971)*, University Press, Dakka 2008.
- Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, Columbia University Press, New York 1982.
- George Wyman Bury, *Pan-Islamism*, Macmillan, London 1919.
- Gobinda Chandra Shen, *History of Bengal*, Songbad Provakar, Kalküta 1882.
- Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Islâm Birliği Hareketi (1876-1878)*, Ankara Üniversitesi, Ankara 1988.
- Haydar Ali Chawdhury, *Plassey Zuddhottor Azadi Songramer Padpith*, Bangladesh Islamic Foundation, Dakka 1987.
- Husein Akberali Khimjee, *The Legacy of the Early Twentieth-Century Khilafat Movement in India*, 1999.
- İbn Batuta, *Travells of Ibn Batuta*, çev. İftekar Amin, Oitizya Prokashani, Dakka 2004.
- Jadunath Sarkar, *The History of Bengal*, 2 cilt, Dhaka University, Dakka 1943.

- J.N. Nanda, *Bengal: The Unique State*, Concept Publishing Company, Delhi 2005.
- K. K. Aziz, *The Indian Khilafat Movement, 1915-1933: A Documentary Record*, 1st ed., Pak Publishers, Karachi 1972.
- Kazi Abdu Wadud, *Shashoto Bongo*, Bangla Academy, Dakka 1988.
- Kazi Muhammad Adil Abbasi, *Tahrik-i-Khilafat*, Torakki-e-Urduboard, New Delhi 1978.
- Khandokar Mahmudul Hasan, *Bangalir Itikotha*, Lecture Publication, Dakka 2008.
- Klaus Berndt, *National Geographic Visual History of the World*, National Geographic Society, U.S 2005.
- Lahiri Bela, *Indigenous States of Northern India: Circa 200 B.C. to 320 A.D.*, University of Calcutta, Kalküta 1974.
- M. Abdur Rahim, *Banglar Musolmander İtihaş (Bengal Müslümanların Tarihi)*, Ahmad Publishing House, Dakka 2011.
- M. Abdur Rahim ve Diğerler, *Bangladeşer İtihaş (Bangladeş'in Tarihi)*, Nowroj Kitabistan, Dakka 2003.
- M. Naem Qureshi, "Feraiziyye", TDV İslam Ansiklopedisi", Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, C. 12, ss. 365-66.
- M.A. Rahim, *The Muslim Society and Politics in Bengal, A.D 1754-1947*, Dhaka University, Dakka 2011.
- Mahmud Husain, (ed.), *A History of the Freedom Movement*, Pakistan Historical Society, Karachi 1960.
- Matiur Rahman, *From Consultation to Confrontation: A Atudy of the Muslim League in British Indian Politics, 1906-1912*, Luzac, London 1970.
- Minhazul Abedin, *Hacı Şeriatullah ve Ferâiziyye Hareketi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Marmara Üniversitesi 2021.
- Moulana Abul Kalam Azad, *India Wins Freedom*, Oriental Longsmans, Bombay, India 1959.
- Muazzam Hosain Khan, "Fakir-Şonnaşı Hareketi", *Banglapedia*, Asiatic Society of Bangladesh, Dakka 2011, C. 8, ss. 120-21.
- , "Titumir (1782-1831)", *Banglapedia*, Asiatic Society of Bangladesh, Dakka 2011, c. 5, ss. 472-73.
- Muhammad Abdul Mannan, *Bangovango theke Bangladeş (Bengal ayrılmasından Bangladeş)*, Kothamela, Dakka 2007.
- , *Bongo theke Bangladeş (Bongo'dan Bangladeş)*, Dhaka 2007.
- Muhammad Abdullah, *Banglay Khilafat -Oşohozog Andolon (Bengal'de Hilafet ve Sivil İtaatsizlik Hareketi)*, Bangla Academy, Dakka 1996.
- Muhammad Inanul Haque, *Varoter Musolman o Shadinota Andolon*, Bangla Academy, Dakka 2009.
- Muhammad Naeem Qureshi, *The Khilafat Movement in India, 1919-1924*, University of London, London 1973.

- Muhammad Shamsuzzaman, *British Birodhi Andolone Deobond Madrashar Vumika*, Dakka Üniversitesi, Dakka 2016.
- Muhammad Wali Ullah, *Zug Bisitra*, Mawla Brothers, Dakka 1967.
- Muhammad Yusuf Abbasi, *London Muslim League, 1908-1928: An Historical Study*, National Institute of Historical and Cultural Research, Islamabad 1988.
- Muin Uddin Ahmed Khan, *Banglay Forayezi Andoloner İtihash*, çev. Goloam Kibriya Bhuyan, Bangla Academy, Dakka 2007.
- Muinuddin Ahmed Khan, *History of Faradi Movement in Bengal*, Pakistan Historical Society, Karachi 1965.
- Mushir Hosain Kidwai, *Pan-Islamism*, Lusac&Co, London 2022.
- Mushirul Hasan, *A Nationalist Conscience: M.A. Ansari, the Congress, and the Raj*, Manohar, New Delhi 1987.
- Nanda, J.N., *Bengal: The Unique State*, Concept Publishing Company, New Delhi 2005.
- Narahari Kaviraj, *Wahabi and Farazi Rebels of Bengal*, People Publication House, Delhi 1982.
- Nikki R. Keddie, *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal-ud-Din 'al-Afghani*, University of California Press, California, London 1983.
- P. Thankappan Nair, *British Begining in Bengal (1600-1660)*, Punthi Pustak, Kalküta 1991.
- Parveen Shaukat Ali, *The Political Philosophy of Iqbal*, Publishers United Ltd., Lahore 1970.
- P.C. Bamford, *Histories of the Non-Co-Operation and Khilafat Movements*, Government of India Press, Delhi 1925.
- P.E. Roberts, *History of British India*, Oxford University Press, London 1938.
- Pradip Kumar Lahiri, *Bengali Muslim Thought: (1818-1947); İts Liberal and Rational Trends*, K P Bagchi, Kalküta 1991.
- R. C. Mozumdar, *Bangladeşer İtihaş (Bangladeş'in Tarihi)*, Generel Printer and Publishers, Kalküta 1988.
- , *Bangladeşer İtihaş (Banglaseş'in Tarihi)*, Grontho Porikroma Press, Kalküta 1971.
- Rakhal Das Bandepoddai, *Bangalir İtihaş (Bengallilerin Tarihi)*, D.J. Publication, Kalküta 1987.
- Ramkrishna Mukherjee, *The Rise and Fall of the East India Company*, Propular Prokashon, Bombay 1958.
- R. C. Majumder, *History Of The Freedom Movement In India*, Firma K L M Pvt. Ltd., Kalküta 1963.
- Salma Ahmed Farooqi, *A comprehensive History of Medieval India; Twelfth to the Mid-Eighteenth Century*, Pearson, New Delhi 2011.
- Satyapal Anand, *Great Testaments of India's Freedom Struggle*, Sameer Prakashan 1985.
- Shotten Shen, *British Birodhi Şadinota Şongrame Müslümander Vumika (İngiliz Karşıtı Bağımsız Mücadelesinde Müslümanların Rolü)*, Jatiyo Şahitto Prokaşoni, Dakka 1986.

- Sirajul Isalm, *Banglar İtihaş: Upunibeşik Shashon Kathamo (Bengal'in Tarihi: Sömürge Yönetim Yapısı)*, Choyonika, Dakka 2008.
- Sukumar Bhattacharya, *The East India Company The Economy of Bengal; From 1704-1740*, Firma K. L. Mukhopadhyay, Kalküta 1969.
- Sumit Sarkar, *Modern India: 1885-1947*, S. G. Wasani, New Delhi 1959.
- , *The Swadeshi Movement in Bengal 1903-1908*, People's Publishing House, New Delhi 1973.
- Surendranath Banerjea, *A Nation in Making*, Oxford University Press, London 1925.
- Taranath, *History of Buddhism in India*, çev. Lama Chimpa Alaka Chattapadyaya, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd., Delhi 1990.
- Walter Kelly Firminger, *Historical Introduction to the Bengal Portion of the Fifth Report*, Maitre, Kalküta 1962.
- Wiliam Wilson Hunter, *A History of British India*, Longsmans Green and Co., Newyork 1966.
- William L. Ochsenwald, "The Financing of the Hijaz Railroad", *Die Welt des Islams*, C. 14, S. 1/4 (1973), s. 129-49, doi:10.2307/1570027.
- Y. Hikmet Buyur, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.
- Yasmin Ahmad, Rakhi Barman, *British Varote Rajnoitik o Şamajik Unnoyon*, Aziziya Book Dipo., Dakka 2005.
- Zulfikar Haydar, *Banglar Şoşosro Krişok Songram (Bengal'in Silahlı Çıftıcı Mücadelisi)*, Erdon Publication, Dakka 2004.

Ek

Bengal'in çeşitli bölgelerinde rol oynayan önemli liderler:

Rol oynadığı yerler	Adları	Diğer Eklèmeler
Kalküta	Mevlâna Ebû-l Kelam Azad, Mevlâna Ekram Han, Abdullahil Kâfi, Abdullahil Baki, Allama Ragib Ahsan (ö 1975), Münîrüz zamân İslamabadî (ö 1950), A.K. Fazlul Haque, Maulavi Abul kashem (ö 1936), Maulavi Mojibur Rahman (ö 1940), Abdur Rahman Han, Abdur Razzak Malihabadî (ö 1972), Said Vahid Hosain (ö 1934),	Kalküta o dönemin siyasi merkezi olduğundan dolayı Bengal bölgesinin önemli liderleri burada bulunuyordu. Ayrıca Mevlâna Ebû-l Kelam Azad, Mevlâna Ekram Han, Abdullahil Kâfi, Abdullahil Baki, Münîrüz zamân İslamabadî ve A.K. Fazlul Haque'ın sadece Kalküta ya da Bengal'de değil bütün Hint alt kıtasındaki faaliyetlerde önemli rolleri vardır.
Dakka	Nevvab Habibulah, Khaja Abdülkerim, Abdul Hafiz, Gulâm Kuddus, Amiruddin Ahmed, Khaja Süleyman Kodor, Khaja Azizullah	
Noakhali	Hacı Abdürreşit, Maulovi Mohammed İbrahim, Mevlâna Mohammad Ullah, Abdul Jabbar Khoddor, Abdul Gofarn	

Kumilla	Habibur Rahman Choudhury,	
Chottogram/Çottogram	Münîrüzamân İslamabadî, Farrukh ahmed Nezampurî, Kajem Ali Mia, Maulovi Nazir Ahmed, Mevlâna Ali Ahamd İslamabadî. Abduürreşit Siddikî, Şah Muhammed Badiul Alam, Mohammed Wali Ullah	
Faridpur	Muhammed Rawshan Ali Chaudhury (1904-1978), Mauluvi Tomiz Uddin Han (1889-1963), Pir Badsha Mia, Moazzem Hosen chaudhury, Mohammed İbrahim (1894- 1966)	
Barishal	Han Bahadur Hemayet Uddin, Hashem Ali Han (1988-1962), Asgor Ali, Wahed Reza Chaudhury, Sultan Ahmed Chaudhury, Majed Kazi, Seyyid Muhammed Hosen Chaudhury, Obayedul Goni Chaudhury, Mofij Uddin, Mojammel Hak, Abdul Kader Lal Mia vs.	Han Bahadur Hemayet Uddin Barishal il Hilafet Komitesi'nin başkanı, Hashem Ali Han sekreter Asgor Ali ise başkan yardımcısıydı.
Pabna	İsmail Hosain Şîrâzî, Muhammed Şiracul Hak (1903- 1963), Mevlâna Abdur Rashid Tarkobagiş (1900-1986), Mevlâna Abdul Hamid Han Başani (1880-1976),	İsmail Hosain Şîrâzî Bengal Lliteratedüründe çok meşhur bir şair olarak geçmekteydi. 1912 yılında Balkan Savaş'ı sırasında Hint alt kıtasından İstanbul'a gönderilen sağlık ekibinin önemli bir üyesiydi.

Mymensingh	Abul Mansur Ahmad (1898-1979), Abul Kalam Shamsuddin, Husain Ahmad	
Jessore	Syed majid Bakhş,	
Khulna	Mevlâna Ahmad Ali (ö 1971), Celal Uddin Haşemî	